

2. Delrapport

Erfaringer med pædagogisk og organisatorisk implementering af Fri for mobberi

Rikke Kamstrup Knudsen
Stine Lindberg
Jan Kampmann

Center i Barndoms- og Ungdomsforskning
Roskilde Universitetscenter
Maj 2008

INDHOLD

INDLEDNING	2
REDSKABER OG MATERIALER TIL FOREBYGGELSE AF MOBNING	3
<i>Erfaringer med Fri for mobberis redskaber og materialer .....</i>	3
<i>Andre redskaber brugt i børnehaverne og skolerne.....</i>	16
<i>Deltagernes ideer til udvikling af nye redskaber til brug i skolen .....</i>	18
<i>Begyndende resultater.....</i>	19
<i>Afrunding .....</i>	23
FORÆLDREINDDRAGELSE I FOREBYGGELSE AF MOBNING	26
<i>Forældrenes kendskab til Fri for mobberi .....</i>	26
<i>Forældrebestyrelsens rolle.....</i>	29
<i>Forældreinvolverende materialer i Fri for mobberi .....</i>	29
<i>Andre tiltag og ideer til forældreinvolvering .....</i>	31
<i>Betydningen af et godt forældresamarbejde.....</i>	34
<i>Barrierer for den reelle forældreinddragelse - fremtidige udfordringer .....</i>	34
ORGANISERING OG EJERSKAB.....	38
<i>Fri for mobberi fra ide, over initiativ, til projektkonstruktion .....</i>	38
<i>Ejerskabets forvandlinger .....</i>	41
<i>Projektets implementering i de enkelte institutioner.....</i>	41
<i>Organisering af forældreindsatsen .....</i>	42
<i>Forankring af Fri for mobberi i et langsigtet perspektiv .....</i>	42
<i>Tværgående temaer til overvejelse vedrørende betydning af organisering og implementering.....</i>	43
AFSLUTNING.....	44
APPENDIKS 1: METODEBESKRIVELSE FOR FØLGEFORSKNINGSPROJEKTET	46

Indledning

Denne rapport er en ud af flere delrapporter fra Roskilde Universitetscenter om interventionsprojektet Fri for mobberi. Fri for mobberi er udviklet af Red Barnet og gennemføres som et pilotprojekt i samarbejde med tre kommuner: Århus, Kolding og Gentofte. I hver kommune deltager én skole samt 2-3 børnehaver, som i projektperioden afprøver en række redskaber med formålet at forebygge mobning. Projektet er rettet mod de 3 – 8-årige, og er det første af sin art i Danmark, idet forebyggelse af mobning tidligere primært har været rettet mod de lidt ældre børn.

En gruppe forskere fra Roskilde Universitetscenters følger projektet fra start til slut og beskriver projektets implementering, udvikling og resultater i en række rapporter, som udkommer tre gange i løbet af projektforsløbet. Nærværende rapport gør status for projektet godt midtvejs i forløbet.

Rapporten bygger på interviews med alle de implicerede parter i projektet: repræsentanter fra Red Barnet og de tre kommuner (både det forvaltningsmæssige og det politiske niveau) samt ledelse, personaler og børn i tre skoler og børnehaver. Endvidere er en række forældre til børn i henholdsvis 0.kl. og 2.kl. på de tre deltagende skoler interviewet. Rapporten belyser således projektet set fra mange forskellige vinkler.

Rapporten beskæftiger sig med tre hovedtemaer:

- Erfaringer med projektets redskaber og materialer ift. forebyggelse af mobning
- Forældreinddragelse i forebyggelse af mobning
- Projektets organisering – overordnet, på kommuneniveau samt på institutionsniveau – og konsekvenserne heraf for udbredelse, forankring og ejerskab

Overordnet viser rapporten, at der er blevet arbejdet flittigt med de udviklede redskaber, og at personalet i de deltagende institutioner¹ generelt oplever dette arbejde som meningsfuldt. Følgende er arbejdet begyndt at sætte spor sig i den pædagogiske tænkning, ligesom nogle børnehaver også oplever forandringer i børnegruppens samværsformer i form af mere omsorgsfuld og inkluderende adfærd. Rapporten peger dog også på, at redskaberne i deres nuværende form ikke er alderssvarende til skolebørn. Endvidere viser rapporten, at forældreinddragelse i projektet er en stor udfordring for institutionerne, hvorfor dette mest får karakter af information fra de enkelte institutioner til forældrene, frem for reel inddragelse. Yderligere peger rapporten på, at Fri for mobberi er et komplekst projekt i sin opbygning, hvilket har været en udfordring i forhold til organisering og forankring, såvel på institutionsniveau som mere overordnet.

I udformningen af rapporten har vi lagt vægt på, at den skulle henvende sig til deltagere i pilotprojektet såvel som andre interesserede. Det er vores håb, at rapporten vil bidrage til nogle gode drøftelser om forebyggelse af mobning, både på kommunalt niveau og i de enkelte institutioner.

God læselyst.

Rikke Kamstrup Knudsen, Stine Lindberg og Jan Kampmann

---

¹ Betegnelsen ”institutioner” bruges i rapporten som en samlebetegnelse for daginstitutioner, skoler og SFO'er.

Redskaber og materialer til forebyggelse af mobning

Erfaringer med Fri for mobberis redskaber og materialer

Kernen i Fri for mobberi er en række pædagogiske redskaber – betegnet ”sociale praksisser” – rettet mod forebyggelse af mobning. Disse er beskrevet i introduktionshæftet *Fri for mobberi – Sådan gør vi*. Til nogle af de sociale praksisser er knyttet forskellige materialer, som er samlet i en Fri for mobberi kuffert. Andre af de sociale praksisser kræver ikke særlige materialer. Redskaberne er stadig under udvikling, og nye kommer løbende til i projektperioden.

Generelt udtrykker personalet i børnehaverne stor tilfredshed med redskaberne. De interviewede personer oplever, at redskaberne ligger godt i tråd med den pædagogiske praksis, som de i forvejen havde i børnehaverne, men at redskaberne bidrager til at målrette deres arbejde med at skabe trivsel i børnegruppen. Det pædagogiske arbejde med børnegruppens værdier og normer konkretiseres og bliver mere håndgribeligt, når man kan tage udgangspunkt i nogle konkrete materialer eller beskrive sociale praksisser.

Fri for mobberi retter sig også mod indskolingen, og Red Barnets redskaber er således også blevet prøvet af på 3 skoler og SFO'er, i praksis dog primært i børnehaveklasserne. Her er erfaringerne med redskaberne noget blandede. Et flertal finder, at redskaberne passer nogenlunde til elever i børnehaveklassen, mens de ikke er alderssvarende til ældre børn. Red Barnet er opmærksomme på denne problematik og er i gang med revidering og udvikling af særskilte redskaber til brug i skolen.

Nærværende afsnit beskriver arbejdet med Red Barnets redskaber og materialer i 3 udvalgte børnehaver og 3 skoler og SFO'er. Der er stor forskel på, hvor mange sociale praksisser institutionerne har valgt at arbejde med, men også på hvor intensivt de arbejder med dem. Ikke alle sociale praksisser er repræsenterede i de besøgte institutioner, idet der er et stort overlap i institutionernes valg af sociale praksisser. Det er imidlertid også interessant at se, hvordan de samme redskaber er brugt på noget forskellige måder i de forskellige institutioner. I nedenstående citat fra et interview med en børnehaveleder, fortæller hun om sine overvejelser omkring brugen af redskaberne:

”Man kan jo tilpasse sig det, som man vil.. Når man har sådan en kuffert, så tror jeg da, at man vil kunne tage fem institutioner og så bruge dem forskelligt, og det skal man da også på en eller anden måde, for der er da nogle ting som ligger i konceptet, men derudover kan man jo sådan justere det til... og jeg tror da, at over tid vil vi da garanteret måske tage noget væk og lægge noget nyt til, fordi sådan er det jo, og sådan skal det jo også være, fordi det sådan udvikler sig med både børn og voksne, der bruger det, ikk'?”

Som børnehavelederen pointerer, kan redskaberne bruges forskelligt i forskellige institutioner. Samtidigt er det også sandsynligt, at brugen af redskaberne i de enkelte institutioner udvikles over tid. Denne mangfoldighed er forsøgt indfanget i nærværende afsnit. Afsnittet kan således også danne grundlag for pædagogiske refleksioner i de deltagende institutioner vedrørende brugen af redskaberne.

Introduktionshæftet *Fri for mobberi – Sådan gør vi*

En vigtig del af Red Barnets materialesamling er hæftet *Fri for mobberi – Sådan gør vi*. Hæftet indeholder viden om mobning samt kapitler om den fagvoksnes rolle, forældreinvolvering og

konflikt håndtering. Desuden beskriver hæftet 12 sociale praksisser rettet mod forebyggelse af mobning, hvoraf institutionerne opfordres til at vælge mindst tre, som de vil arbejde med.

Hæftet er ved projektets start blevet læst af næsten alle personaler i de deltagende institutioner. I en institution har personalegruppen brugt hæftet løbende i projektperioden, idet både mobbe-teori og beskrivelserne af de sociale praksisser har dannet udgangspunkt for faglige diskussioner.

Den store bamse

Bamserne er ikon for Fri for mobberi og desuden tiltænkt en vigtig funktion som centrale figurer i institutionerne og skolernes arbejde med de sociale praksisser og i hverdagen mere bredt. Der er tre forskellige bamser: En stor, lilla håndbamse og to små bamser, som er henholdsvis lilla og gule.

I de tre besøgte børnehaver indgår den store bamse i børnemøderne i større eller mindre udstrækning. Bamsens deltagelse signalerer til børnene, at det er et særligt børnemøde, som skal til at starte, og ikke en almindelig samling, hvor der bliver snakket om løst og fast. I én børnehave er det bamsen, som åbner børnemødet og byder velkommen ved at give alle børnene et knus. I en anden børnehave skiftes børnene til at sidde med bamsen under mødet. I skolerne bruges den store bamse mindre eller slet ikke, idet personalerne vurderer, at den henvender sig mere til yngre børn.

Den store bamse er en handskedukke, og den oprindelige tanke var, at personalerne skulle have den på hånden og "give den liv". De fleste personaler bryder sig imidlertid ikke om at tale gennem bamsen. For nogle føles teater-elementet i redskabet akavet, mens andre oplever, at det skaber en distance til situationen. En børnehaveklasseleder giver sin forklaring på, hvorfor hun ikke bruger bamsen:

"Hvis jeg har en handskedukke på, så synes jeg, jeg skal spille en rolle. Og jeg vil hellere være mig selv."

I børnehaverne bruges den store bamse dog aktivt. Personalet i de tre besøgte børnehaver har alle fundet på at lade bamsen "hviske" beskeder til de voksne under børnemødet, som personalerne så fortæller videre til børnene.

I en af børnehaverne inddrog personalet børnene i at opstille nogle regler for brug af bamsen. Børnene bestemte, at den ikke måtte tages udenfor eller bruges til at lege med, for så kunne man risikere, at den var væk, når nogen havde brug for trøst. Desuden bestemte børnene, hvor på stuen han skulle have sin faste plads. Reglerne har de skrevet ned og sat op ved bamsens plads.

I alle børnehaverne har bamsen også en trøstefunktion. De fleste børn er glade for bamsen og vil gerne trøstes med den, men enkelte vil hellere have voksenkontakt uden mellemlid, når de er kede af det. Særligt en af børnehaverne har haft meget fokus på brugen af bamsen til trøst. Her oplever de, at børnene er blevet rigtig gode til selv at tage initiativer til at hente bamsen, når der er nogen, der er kede af det. For børnene er bamsen et håndterbart medie, gennem hvilket de nemt kan gøre noget så forholdsvis krævende som at trøste. At trøste bliver således en mulighed for flere børn, idet man kan vise sin omsorg og medfølelse blot ved at hente bamsen. En pædagogmedhjælper fortæller om, hvordan hun har oplevet børnenes brug af bamsen udvikle sig:

"Vi har sagt til dem, at de måtte bruge Bamse til at trøste, fordi så går de ud og henter Bamse til at trøste den, der er ked af det. Og det har været helt vildt fantastisk på den måde, at de har virkelig lært at ... [...] de bruger den næsten ikke mere - altså ikke fordi de har glemt den - men fordi at via Bamse har de fået lov til

selv at være med til trøste de andre, og nu er det sådan, at hvis der er en, der er ked af det, så går de bare hen og trøster, uden at der skal bruges bamse.”

Som citatet viser, er bamsen i den pågældende børnegruppe ved at blive overflødig som trøstebamse. Den bidrog til at åbne børnenes øjne for, at trøst ikke behøver at komme fra de voksne, men at de også selv kan gøre noget. Og gradvist behøver de ikke bamsen for at kunne påtage sig at trøste en af deres kammerater.

Den store bamse har desuden i flere af børnehaverne og skolerne været med børnene hjemme på besøg på skift. Efterfølgende har besøget givet anledning til snakke i børnegrupperne.

Som nævnt er det forskelligt, hvor stor en rolle og plads bamsen har fået i børnehaverne og skolerne. For alle har det taget tid at få integreret bamsen som et pædagogisk redskab i dagligdagen. En pædagog fra en børnehave, hvor bamsen i dag har fået en stor rolle, fortæller om, hvordan de første uger med bamsen gik:

”Og der sidder han [bamsen] så. Og det gjorde han så efterfølgende de første fjorten dage. Der var ikke nogen, der brugte ham, heller ikke os voksne skal jeg være ærlig at sige. Fordi, det kræver jo, om man vil det eller ej, en bevidst tilvænnning til, at man skal huske, at han er der og.. mere det der, at man skal huske at bruge ham. Så da der var gået sådan fjorten dage, så holdt vi en ny samling, hvor vi snakkede om, hvordan det gik med ham den store ven, og om der var nogen af os, der havde brugt ham og.. hvor jeg var den første til at indrømme, at jeg havde simpelthen glemt ham en gang imellem. Så trøstede jeg jo selv i stedet for. Og der blev vi så enige om, at vi skulle øve os på at prøve at bruge ham. Og det er vi så blevet meget bedre til, vil jeg sige.”

Som citatet viser, kræver det tilvænnning at bruge et nyt redskab. Det kommer ikke af sig selv, men kræver, at man tager et bevidst valg om at prøve noget nyt.

De små bamser

Alle børn i de deltagende institutioner og skoler har fået udleveret en lille bamse hver. De mindste børnehavebørn har fået en gul bamse, og de største børnehavebørn samt skolebørnene en lilla. Efterhånden som de mindste børn er blevet ældre, har de også fået en lilla bamse. Oplægget fra Red Barnet har været, at bamserne skal bruges i institutionerne, og at børnene derfor ikke må tage dem med hjem.

I to af de tre besøgte børnehaver er næsten alle børnene glade for bamsen og passer på den. De leger med den og bruger den til at trøste sig selv eller andre med. Flere børn har lavet tøj, senge mv. til deres små bamser. Der er enkelte børn, som bruger den lille bamse som talerør, når de skal sige noget svært til et andet barn. Bamserne kommer desuden frem, når der afholdes børnemøde, hvor børnene sidder med dem under mødet. I en af børnehaverne oplever en af pædagogerne dog, at bamsen ikke helt har fået den status, som den var tiltænkt. Hendes oplevelse er, at bamserne primært er legetøj, og personalet bruger den kun sporadisk i pædagogisk øjemed. I den tredje børnehave oplever personalet bamserne som et forstyrrende element. Børnene er ikke særligt glade for bamserne, og personalet tilskriver dette, at de har så meget legetøj i forvejen. En af pædagogerne forklarer:

”Vi har snakket om, at de har så mange ting, børn i dag. Og de har så mange bamser og tøjdyr, så den der lille én, jamen den er jo ligegyldig. Den betyder ikke noget for dem. Jeg tror at for år tilbage, hvor børn ikke

havde så mange ting, der var man glad for lidt, og der kunne man glæde sig over en lille bamse. I dag der.. ja, det er i hvert fald det, vi oplever.”

I den pågældende børnehave tager de som regel bamserne frem til børnemøderne, men ender ofte med at måtte pakke dem sammen igen, fordi børnene pjatter og smider rundt med dem. I en af de andre børnehaver har de gjort sig lignende overvejelser:

”Altså, børn i dag har jo rigtig meget legetøj, og der kan man sige, at det jo bare er en lille dum bamse ikk’. Det kunne måske være hvad som helst, men i og med at den bliver overgivet på den måde, at man kan se at den passer på dem, og at den har en plads på stuen, så tror jeg, at den har en værdi. Den har sådan en symbolværdi på en eller anden måde, ikk’?”

Citatet peger på en meget vigtig pointe i forhold til de små bamser. Bamsen er et stykke legetøj, som har *potentiale* til at fungere som et pædagogisk redskab. For at bamsen kan blive mere end blot et stykke legetøj i mængden, kræves det imidlertid, at der arbejdes aktivt med bamsens symbolværdi. Det er tydeligt, at hvor personalet har taget bamsen til sig og arbejdet målrettet med at give den en funktion og værdi, har den også fået det for børnene. Dette peger på vigtigheden af i projektets videreførelse at lægge op til pædagogiske diskussioner i personalegrupperne. Det er oplagt, at hver personalegruppe diskuterer igennem, hvordan de enkelte redskaber passer ind i deres pædagogiske praksis og således også aktivt tager stilling til, om de ønsker at arbejde med dem.

I skolesammenhæng har bamserne ikke været en succes. Børnehaveklasselederne oplever generelt, at børnene er optaget af bamserne i starten, men at de hurtigt mister værdi og får en perifer rolle.

Oplægget fra Red Barnet har været, at de mindste børn skulle have en gul bamse og de største en lilla. Efterhånden som de små børn blev større, skulle de således have en ny bamse. Dette forholder personalerne sig kritisk til, idet de synes, det er et dårligt signal, at man skifter sin ”gamle ven” ud med en ny. Desuden pointerer nogle, at det er den lilla bamse, der går igen på alle materialer, hvorfor den gule får en lidt perifer status. Enkelte nævner også det økonomiske aspekt i udskiftningen af bamserne. Når pilotprojektet ikke længere kører, så skal institutionerne selv finansiere bamser, og det er en ikke uvæsentlig udgift.

Børnemøder

Alle tre børnehaver samt børnehaveklasserne og enkelte andre indskolingsklasser på de tre skoler holder jævnligt børnemøder, hvor de snakker om emner som drilleri, at føle sig udenfor, kammeratskab, trøst og mod. Snakken tager ofte udgangspunkt i Red Barnets samtaletavler², men jævnligt taler de også bare om ting, som er sket i børnegruppen de seneste dage.

Børnemøder passer fint ind i institutionernes vanlige pædagogiske praksis. Børnehaverne har tradition for jævnligt at samle børnene i en rundkreds til fælles snakke om forskellige emner eller blot løst og fast fra børnenes hverdagsliv, og det har således været nemt for institutionerne at integrere denne sociale praksis i hverdagen. Materialerne fra Red Barnets kuffert – den store bamse, de små bamser og samtaletavlerne samt de ritualer, de forskellige børnehaver er begyndt at skabe omkring børnemøderne – medvirker til at markere, at børnemødet er en særlig type ”samling” eller ”rundkreds”. Eksempelvis starter børnemøder på en af stuerne i Smilehullet med, at man hører et lille stykke musik fra en spilledåse med små bamser, der drejer rundt, som et af børnene har haft

---

² Samtaletavlerne beskrives nedenfor.

med hjem fra udlandet. Spilledåsen bruges kun ved børnemøder. I Vonsild Børnehave starter mødet med, at alle børnene fortæller den store bamse, hvis de har oplevet noget i ugens løb, som har gjort dem glade eller kede af det. I Humlebien uddeler den store bamse kram til alle børn.

I alle børnehaverne opleves børnemøder som en god begivenhed. Børnene trænes i at turde give udtryk for deres meninger og følelser i forsamlinger og i at lytte til hinanden. En pædagog fortæller:

”De har været enormt gode til at sidde og lytte til hinanden. Selvom man udpeger ”Jamen ham der, han gjorde det der”, så lytter de og respekterer, at den anden skal tale færdig, inden de eventuelt begynder at forsvare sig selv. Men de får egentlig en meget god snak om det. Så det er ligesom om, at børnemødet er blevet sådan et sted, hvor det er okay at sidde og sige sådan noget til hinanden.”

I de tre børnehaver er der blevet afprøvet forskellige måder at afholde børnemøder: i små såvel som i store grupper og både aldersopdelt og aldersintegreret. Der er generel enighed om, at børnemøder fungerer bedst, hvis børnegruppen ikke er for stor. I Vonsild Børnehave holder de for det meste børnemøderne på de aldersintegrerede stuer, men også nogle gange aldersopdelt. Deres erfaring er, at det fungerer bedst, når børnene er aldersopdelt. Når børnemødet holdes med små og store børn sammen, siger de mindste ikke så meget, eller de gentager blot det, de store bidrager med. Modsat ser de, at der er en fordel i, at de små kan lære af de store, når møderne holdes aldersintegrerede. I Smilehullet oplever en af pædagogerne, at det er meget forskelligt, hvor meget børnene siger på børnemøderne. De mindste børn siger ikke så meget, og personalet har derfor snakket om at dele børnene op aldersmæssigt. På skolerne har børnehaveklasseledere og lærere erfaret, at klassernes størrelse gør det svært at gennemføre et børnemøde, hvor alle kommer til orde. Helt generelt er personalerne optagede af, at alle børn helst skal sige noget i løbet af et børnemøde – hvilket kræver en vis styring fra den voksnes side.

Hvor tidligt, børn kan få noget ud af at deltage i børnemøder, er et emne, der har været diskuteret i alle tre børnehaver. Meningerne er delte. Mens der i Smilehullet er overvejelser omkring at afprøve redskabet i vuggestuen, har de i Humlebien valgt ikke at holde børnemøde med de yngste børn, da de synes, de er for små. Det bunder øjensynligt i forskellige forventninger til, hvad børn skal kunne bidrage med og få ud af møderne, for at de opleves som meningsfulde af det pædagogiske personale.

Samtaletavler

Red Barnets kuffert indeholder 16 samtaletavler med tegninger af børn i genkendelige konfliktsituationer. På bagsiden af hver tavle er formuleret nogle spørgsmål, som det pædagogiske personale kan bruge som udgangspunkt for deres snak med børnene om billedet. Samtaletavlerne er blevet flittigt brugt i alle de tre besøgte børnehaver, og der er enighed om, at det er et godt redskab, som engagerer børnene. En pædagog forklarer:

”De der plancher, synes jeg har været rigtig gode, fordi det er nogle smadder gode billeder, og det er nogle billeder, børnene gerne vil kigge på.. som fanger børnene.. og det er både med farver og den måde, de er lavet på tegningerne. De appellerer meget til børnene.”

Samme pædagog oplever desuden, at samtaletavlerne er nyttige til at få de børns opmærksomhed, som ikke er så lette at fastholde blot ved samtale:

”Jeg synes de børn, som er svære at fange bare ved samtalen, der kan man bedre fastholde dem ved det billede. Og også at de symboliserer sådan set godt billederne, og det er nogle flotte billeder samtidig, så børnene kan egentlig godt lide at kigge på dem.”

At snakken bliver visualiseret af samtaletavlerne, synes at betyde, at børnene har nemt ved at huske de snakke, de har haft på børnemøderne. Samtaletavlerne er gode til at sætte snakke i gang, og børnene er generelt rigtig gode til at aflæse situationerne på billederne. I en af børnehaverne har de brugt de samme samtaletavler flere gange. Børnene synes ikke, det er kedeligt, og personalet oplever, at børnene kan se nye ting i billedet, når de ser det anden gang. I de institutioner, hvor de har arbejdet mest målrettet med tavlerne, oplever de en udvikling i børnenes evne til at reflektere over de afbildede situationer, idet børnene begynder at kunne se flere nuancer i billederne. En pædagog fortæller, at børnene i starten var meget fokuserede på at finde den, der var ked af det, og den, der havde skylden for det. Nu ser de også tilskuerne og inddrager dem, når de taler om mulige løsninger.

”Jeg synes helt klart, at de har udviklet sig i den tid, de har arbejdet med det. De begynder at se flere nuancer på billederne, og de begynder at have flere løsningsforslag til det.”

Personalet oplever desuden, at børnene ikke blot er gode til at tale om billederne, men også til at relatere dem til deres egne oplevelser. Børnene genkender sig selv i samtaletavlerne:

”For et stykke tid siden var der en situation, hvor vi så fandt et billede, som lige nøjagtig passede til det, og som vi så brugte i sammenhæng med det, der så var sket. Uden at fortælle at det var derfor vi tog det billede, men der var det så, at der kunne de lige pludselig se at.. der var en der sagde: ”gud sådan havde jeg det!”, altså, da de så sad og snakkede om hvad der skete på billedet.”

”Hvis der lige er opstået en eller anden situation, så har vi godt kunnet henvise til en af plancherne, og så kan børnene se, hvad sker der på den planche, og hvad er det lige, der er ved at ske i gruppen.”

De to ovenstående eksempler er langt fra enestående. Generelt oplever personalerne, at de fleste børn hurtigt ser paralleller mellem billederne og situationer fra deres egen hverdag. Dette bevirker også, at mange børn kan overføre de mere overordnede diskussioner og refleksioner, de har deltaget i omkring billederne, til de situationer, de står i her og nu:

”Så har vi så også brugt - hvis de har nogle konflikter at referere tilbage til, nogle ting som vi har snakket om på børnemødet - eventuelt at hive fat i samtaletavlen og simpelthen fortælle børnene om.. genfortælle deres konflikt ved at pege på figurerne på billedet. Og der hjælper det dem også enormt meget til at finde ud af løsninger (...) Og der har jeg i hvert fald oplevet, at det var som om, der gik et lys op for dem. At det var som om 'Nåh, ja'. For så har vi løsninger lige med det samme, for det kan de huske, vi har talt om. Så på den måde er det blevet et meget aktivt redskab til at forstå sine egne og de andres handlinger lidt mere.”

Samtaletavlerne kan hjælpe børnene til at forstå og håndtere konfliktsituationer. Ofte kræver det hjælp fra en voksen, som refererer tilbage til snakken på et børnemøde eller blot tager den relevante samtaletavle frem og beder børnene kigge på den igen. I Humlebien har de dog også oplevet, at børn på eget initiativ, i deres indbyrdes forhandlinger og problemløsning, refererede tilbage til, hvad der er blevet talt om på børnemøderne.

Blandt de interviewede er der delte meninger om, hvilke alderstrin samtaletavlerne passer til. Mens de i én børnehave har fravalgt at bruge redskabet til de treårige efter at have afprøvet det en enkelt gang, har de i en af de andre børnehaver gode erfaringer med at bruge samtaletavlerne til de helt

små børnehavebørn også. Her oplever de, at de treårige viser klar forståelse for opgaven, og at de godt kan aflæse situationerne, om end de ikke får det hele med. De treårige ser hurtigt, hvem der driller eller bliver drillet, og de er gode til at vise medfølelse med den, det går ud over. Børnene skal dog være 4-5 år, før de begynder at kunne reflektere over situationerne.

I skolerne er der bred enighed om, at samtaletavlerne er et godt redskab, som giver afsæt til gode snakke om vigtige problemstillinger i børnenes hverdagsliv. Flere personaler i indskolingen efterspørger imidlertid samtaletavler, som bedre modsvarer problematikker, der vedrører skolebørn, og hvor børnene på tavlerne ser lidt ældre ud. Én foreslår, at samtaletavlerne til skolebrug kunne gøres digitale i form af små film-klip.

På Skjoldhøjskolen bliver samtaletavlerne brugt til ”legeskrivning” i børnehaveklasserne. Legeskrivning vil sige, at børnene skriver deres egen historie ud fra billederne med de tegn, tal og bogstaver, de nu kender. Først taler de om tavlerne på klasseniveau, og herefter ”skriver” børnene hver sin historie. Tanken er, at børnene gennem at ”skrive” om billedet gør det til deres eget. I nogle af legeskrivningerne indgår klistermærkerne med bamser. Børnenes opgave er her at beskrive, hvordan bamsen kan hjælpe en af personerne på billedet. Når børnene har skrevet deres historie, fortæller de den til børnehaveklasselederen, som skriver den ned med ”voksen-skrift”. Udover at det fungerer som en pædagogisk aktivitet, giver legeskrivningen også børnehaveklasselederne et indblik i de enkelte børns sociale forståelse. En af børnehaveklasselederne ser det som en oplagt mulighed at føre lege-skrivningen om samtaletavlerne videre i skoleforløbet, således at lege-skrivningen langsomt bliver til en rigtig skriveøvelse.

Massage

”Det er sådan, at ligegyldigt hvad vi har gang i, altså lige så snart vi siger: ”Nu skal vi lave massage”, så smider de alt, hvad de har i hænderne, og så er de bare klar. Det er virkelig noget, de har taget til sig.”

Som ovenstående citat indikerer, har taktilmassageprogrammet været en stor succes. Det består af en række små historier med fagter til, som børnene to og to på skift laver på hinandens ryg. Imens spilles et stykke afslappende musik og en af de voksne fortæller en bestemt historie, som knytter sig til bevægelserne. Massagen afsluttes med, at børnene siger ”tak for massage” og ”tak for lån af din ryg” til hinanden. Rationalet i at medtage et massageprogram i mobbeforebyggelsen er, at berøring knytter mennesker sammen, således at ”den man rør ved, mobber man ikke”. Massagen bruges i alle de tre besøgte børnehaver og i flere indskolingsklasser. Både i skolerne og børnehaverne er børnene meget glade for massagen. Personalet oplever, at massagen skaber ro og fordybelse og har en vis integrerende effekt, fordi det er noget, børnegruppen er fælles om. En børnehaveklasseleder fortæller:

”Uden at sige til dem, hvad målet er med det, så har det en beroligende virkning på en gruppe. Plus at når de forlader hinanden, så er der flere smil. Så jeg synes, de sænker skuldrene, og når børn har sænkede skuldre, så er der jo ikke den samme atmosfære for drillerier og mobning. Sådan synes jeg, det virker.”

Den citerede børnehaveklasseleder er glad for massagen, som hun oplever, har en god indvirkning på hendes klasse. Nogle steder har det taget lidt tid for børnene at vænne sig til massagen og kunne slappe nok af til at kunne give sig hen til massagen. En anden børnehaveklasseleder forklarer:

”Jeg har - herinde i min klasse - nogle meget livlige drenge - et par stykker der kører i fjerde gear - hvor det har været svært for dem til start bare at lukke øjnene. Altså den, der får massage, skal lukke øjnene. Men hvor man kan se sådan efterhånden, at 'aah', nu kan de sådan godt lukke øjnene og nyde den der massage, men til en start, uh det der.. altså slappe så meget af, at man bare kunne lukke sine øjne. Det var svært for dem.”

I den pågældende klasse var det en hjælp, at en anden lærer også var til stede de første gange, massagen blev afprøvet, og således kunne hjælpe med at holde ro. Samme erfaringer har de gjort sig i nogle af børnehaverne. Her har de typisk været to om at gennemføre massagen de første mange gange, således at én person ikke behøvede både at læse op, vise fagterne og have et øje på børnene. Især for de mindste børnehavebørn var det svært i starten samtidigt at skulle lytte til historien og lave fagter på kammeratens ryg. De blev ofte så optagede af historien, at de gik i stå med bevægelserne og måtte hjælpes i gang igen. Instruktionshæftet til massageprogrammet indeholder en mængde forskellige historier. I en af børnehaverne har de imidlertid valgt at bruge de samme historier igen og igen. Det gør, at det er let for personalet at se en udvikling. Børnene er efterhånden blevet langt bedre til at koncentrere sig og lave bevægelserne rigtigt. En vigtig erfaring fra afprøvningen af massageprogrammet er således, at gentagelsen er vigtig – ikke blot for at børnene lærer bevægelserne, men også for at de føler sig trygge ved at være så tæt på et andet barn. En børnehaveklasseleder fortæller om sine overvejelser omkring dette:

”Jeg tror der skal flere gange til, hvis det er en man ikke kender. Men så oplever jeg, at hvis man sætter taktilmassage i system på bestemte ugedage, så bliver de mere og mere modige. Så når man sætter taktilmassage i gang, så skal det være over et længere forløb. Kontinuerligt det samme. Fordi så kommer trygheden og gentagelsen: ”Okay, det er sådan, man skal gøre”. Og nu er det legalt at sidde tæt på en dreng. Nu er det legalt at sidde tæt på. Og alle er i samme båd.”

Som citatet viser, kan det tage tid for børn at vænne sig til at være tæt på et andet barn, som de ikke nødvendigvis selv har valgt at være sammen med. Men med rutinerne kommer også trygheden. Generelt oplever personalerne, at det efterhånden er blevet nemt at gennemføre massagen, fordi børnene nu kender alle rutinerne og kan lide dem. Enkelte af de interviewede personaler har dog oplevet børn, som har det lidt svært med at give eller modtage massage, fordi de ikke bryder sig om at røre ved andre børn. Det drejer sig imidlertid om ganske få børn.

Som nævnt er tanken bag massageprogrammet, at berøring skal knytte børnene sammen. Dette indikerer vigtigheden af bevidst at arbejde med hvilke børn, der masserer hinanden. Imidlertid er det ret forskelligt, hvor meget fokus der har været på dette i de forskellige børnehaver og skoler. Nogle steder er det personalet, der vælger hvilke børn, der skal massere hinanden. Dette sker enten fra gang til gang eller børnene danner par i en kortere eller længere periode. I Smilehullet har de valgt ofte at sætte et stort og et lille barn sammen. Andre steder lader de børnene selv vælge, hvem de vil massere for at gøre det trygt for børnene. En pædagog fortæller om, at de i personalegruppen netop har snakket om, at de måske skal være mere opmærksomme på, hvordan massagen foregår:

”For det er jo det, det går ud på: At de skal røre ved hinanden. Og der kan man se, netop, at der er nogen, der har sværere ved at røre ved nogen andre børn, for de plejer ikke at være sammen, eller de leger ikke sammen ”Ham har jeg ikke lige lyst til at røre ved”, og det er jo netop det, de skal lære, ikke. Så det har vi talt om, at det skal vi lige gøre: Få dem til at give massage til nogen, de ikke plejer. Det er først nu, at vi har fået øje på det, for vi synes, de har byttet rundt rigtig godt, men det kan også godt være, at nu har de netop nået et stadie, hvor de selv vælger, og de vil gerne vælge deres bedste ven. Og det skal vi så lave lidt om på.”

Citatet indikerer vigtigheden af at blive ved med at insistere på formålet med massagen: At børnene skal lære at røre ved nogen, de ikke nødvendigvis ville røre ved ellers.

Male- og tegneevent

Vonsild Børnehave har gennemført en tegne-male-event med temaet venskab. Som en optakt til det kreative arbejde snakkede børn og personale om, hvad der kendetegner en god ven. Børnene malede herefter deres bedste ven, og efterfølgende snakkede de om, hvorfor de havde valgt at male netop den person. Billederne blev hængt op i børnehaven med lysspot på, og forældrene blev opfordret til at gå ind og kigge på dem. Det var en god oplevelse, og børnene har efterfølgende snakket en del om billederne.

Skjoldhøjskolen har også lavet et male-projekt, hvor en gruppe elever har malet nogle store malerier, som handler om temaerne mobning og drilleri.

De store børn er ven for de små

I Humlebien har de afprøvet den sociale praksis, som kaldes: *De store børn er ven for de små*, hvilket personalet oplever som en stor succes. Som optakt til etableringen af relationerne mellem de store og de små børn talte personalet med børnene om venskaber, og i den mindste børnegruppe snakkede personalet med børnene om, hvad man eventuelt ville kunne bruge en stor ven til. Ved en ceremoni blev det afsløret hvilke børn, der skulle knyttes sammen som stor og lille ven. Personalet havde lavet et kort for hvert barn med et foto af barnet selv og et foto af dets store/lille ven, som blev fremvist ét af gangen. Børnene syntes, det var meget spændende, og næsten alle blev glade for deres nye store eller lille ven. Kortene med børnenes fotos er nu hængt op i børnehaven. Personalet havde desuden formuleret en beskrivelse af praksissen, som de gav forældrene med hjem nogle dage før etableringen af venskabsrelationerne. Her beskrev personalet de pædagogiske tanker bag at have en stor eller lille ven og gav forældrene nogle konkrete råd om, hvordan de kunne bidrage til at støtte op om ideen og gøre dagen til noget særligt for børnene.

Efterfølgende har de små og store venner lavet forskellige aktiviteter sammen. Blandt andet har de været på ture sammen, og personalet opfordrer jævnligt de store til at hjælpe de små med f.eks. at få overtøj og støvler på. Desuden har de store børn overrakt deres lille ven den lille bamse ved en ceremoni.

Etableringen af denne sociale praksis krævede et vist forarbejde. Personalet havde forberedt børnene gennem samtaler, brugt tid på at tænke relationerne godt igennem, lavet kort med børnenes fotos på og formuleret en skrivelse til forældrene, og i det hele taget lagt energi i at gøre praksissen til noget særligt. Efterfølgende oplever personalet, at de ikke behøver at gøre særligt meget for at holde fokus på relationerne, idet børnene har taget ideen til sig og selv søger hinanden:

”Altså, stor succes synes jeg, for de har altid den anden i hovedet. Et eller andet sted så synes jeg, det er helt vildt fantastisk. Og det er så en af de ting, vi har arbejdet på, og hvis jeg skal være helt ærlig, skal vi ikke gøre for meget, fordi de er så dygtige. De er virkelig gode til at hjælpe de andre. Jeg er også meget overrasket over, hvor nemt det er. Vi gør ingenting. De er bare gode til at passe de små.”

Som citatet viser, oplever personalet, at tingene gik stort set af sig selv, da venskabsrelationerne først var etablerede. De store påtog sig et ansvar for de små og voksede med opgaven, og de små nød de stores opmærksomhed. To personaler fortæller, hvordan de oplever praksissen:

”Og fra dag ét har de været rigtigt gode til det. Jeg blev selv overrasket over, hvor hurtigt de kunne huske, hvem de var store-venner til. Og vi ser dem altid ude på gangen, hvis der er en, der har slået sig eller bliver ked af det. Så er der en stor, der siger, ”Hey Phillip, det er jo din lille ven der græder”, ”Åh, så kommer jeg lige” og trøster hinanden. Og de leger også meget mere på tværs ude på legepladsen. Altså, de har virkelig fået øje på de små, ikk’, og tager meget hensyn til dem.”

”Det har også fungeret ud over al forventning. Stor cadeau til de store, fordi de er virkelige gode til at være de smås store venner, og de små synes, det er fedt at have nogle venner på den største stue. Og de vinker til dem, når de går forbi hinanden. Og der er nogen, der bliver hevet med ind i legene og... jamen det... jeg er dybt overrasket egentlig. Jeg havde ikke troet, at det ville fungere så godt, som det egentlig gør.”

Helt konkret oplever personalet, at børnene bevæger sig mere på tværs af stuerne nu, og at de er begyndt at hilse på hinanden på tværs af stuerne – ikke blot på deres ”egen” ven. På legepladsen ser personalet også, at der opstår legerelationer på tværs af alder. En pædagog fortæller om en oplevelse, hun havde med en dreng, som forfærdelig gerne ville vise sin lille ven omsorg en dag, han var ked af det:

”Altså, jeg havde et eksempel med en af mine, som så gerne ville hjælpe sin lille ven, og den lille ven havde bare en dårlig dag og var rigtig, rigtig ked af det. Men han blev ved med at vende tilbage og stå sådan ligesom og kigge på og sådan: ’Er der ikke et eller andet jeg kan gøre’. Man kunne se, at han cirkledede bare sådan rundt om ham, hvor jeg så siger til ham: ’Jamen, lige nu er han bare ked af det, så nu skal han lige have lidt tid, så prøv at komme igen lige om lidt’ Og så kom han igen lige om lidt, og han kom med forslag til: ’Har du lyst til at komme med mig ud at cykle?’. På et tidspunkt var han henne og spurgte ham også om et eller andet: ’Vil du ikke være med til at lege her?’. Og da han så ikke svarede, begyndte han sådan at løfte i ham, for sådan fysisk at opfordre til.. (griner). Og der var det jo fantastisk at opleve, at selvom han så mødte den der modstand fra den anden, at han så simpelthen ikke gav op, han blev bare ved med at kæmpe.”

Alt i alt oplever personalet, at børnenes opmærksomhed på hinanden og de stores omsorg for de små er en stor gevinst for institutionen.

Den sociale praksis, hvor store børn er ven for de små, passer godt ind i såvel børnehaver som skolers struktur og pædagogiske praksis. Det er ikke noget nyt koncept, men bruges i forskellige versioner i større eller mindre grad i mange institutioner. Også i nogle af de andre deltagende børnehaver og skoler har de praksisser, som minder om *De store børn er ven for de små*, blot brugt i mindre omfattende grad. I en af børnehaverne sættes alle børnene sammen med en gå-makker i en anden aldersgruppe end dem selv, som de fast holder i hånden, når de er på tur. Og i en af skolerne har alle klasser en venskabsklasse, som de en gang imellem laver aktiviteter sammen med.

Forældretips-folderen

Materialet fra Red Barnet omfatter også en lille folder med fem råd til forældre om, hvordan de kan bidrage til at skabe en velintegreret børnegruppe. De fem tips lyder:

- Giv dit barn opmuntring til at indgå legeaftaler på kryds og tværs i børnegruppen. Det er en god erfaring for dit barn at få mange forskellige legeoplevelser med mange forskellige børn. Samtidig sikrer det, at alle børn i gruppen får legeaftaler.
- Tal ikke dårligt om de andre børn i børnehaven – eller om deres forældre. Negative ord om dit barns børnehavekammerater forplanter sig let til modvilje mod bestemte kammerater. Positive attituder giver som regel god respons.

- Indfør social fødselsdagspolitik.

Det "gør ondt" på det barn, der ikke inviteres med, hvis invitationer forbeholdes særligt udvalgte i gruppen. Invitér enten alle piger, alle drenge eller hele stuen. Den ordning finder de fleste retfærdig. Tal evt. på forældremøderne om fælles fødselsdagsordninger.

- Giv dit barn opmuntring til at forsvare kammerater, der ikke kan forsvare sig selv.

Børn, der er "i klemme" i børnegruppen, har brug for en håndsrekning fra et andet barn. Børn, der er gode til at hjælpe, trøste og forsvare andre, "vokser" indeni.

- Vær åben og positiv når andre forældre fortæller om deres barns problemer.

Det er svært at stille sig op på et forældremøde og fortælle, at ens barn er alene og har brug for legeaftaler og venskaber. Det er lettere, hvis de andre forældre er positive og lyttende.

Alle børnehaverne har udleveret folderen med ovenstående tips til forældrene, og i en børnehave og skole trykkes forældretipsene et af gangen på nyhedsbreve til forældrene. Personalerne synes generelt, forældrefolderen er et udmærket redskab. Én mener dog, at sætningerne i folderen er for lange, og formuleringerne unødvendigt komplicerede. Vedkommende pointerer vigtigheden af, at folderen ikke henvender sig til akademikere hovedsageligt.

Personalerne har imidlertid ikke fået så mange reaktioner fra forældrene, men de tilbagemeldinger, de *har* fået, har været positive. De få tilbagemeldinger må ses i lyset af, at folderen mange gange blot er udleveret uden forudgående introduktion eller debat. En undtagelse herfra er Humlebien, hvor folderen blev introduceret på et forældremøde af et forældrepar fra børnehaven. Forældrene havde to børn i børnehaven og havde således allerede erfaringer med, hvad Fri for mobberi kan gøre for en børnegruppe. Disse erfaringer gav de videre og fortalte blandt andet om, hvordan de havde oplevet, at forældrenes opfordringer til børnene om at tænke lidt bredere i forhold til legeaftaler havde bidraget til at skabe en mere integreret børnegruppe med færre konflikter. De øvrige forældre var meget lydhøre, og der opstod nogle gode diskussioner.

Børnene støttes i at sætte grænser for sig selv og andre

I Vonsild Børnehaves naturgruppe arbejder de med at lære børnene at kende og holde fast i deres egne grænser. De søger at give børnene udfordringer i naturen, såsom at klatre op ad en skrænt, og opfordrer dem samtidigt til at mærke efter, hvor deres grænser går. Dette gør de ud fra en tanke om, at man skal kende egne grænser for at kunne aflæse og forstå andres. I Humlebien planlægger de også at arbejde med denne sociale praksis.

Pixi-bøger

Red Barnet har i samarbejde med Forlaget Carlsen produceret fire pixi-bøger med temaerne drilleri og udelukkelse fra fællesskabet. De deltagende institutioner har fået pixi-bøger til alle børnene.

Alle tre børnehaver bruger jævnligt pixi-bøgerne til højtlesning og har desuden givet børnene bøgerne med hjem. Børnene kan lide historierne og kan relatere til deres problemstillinger. Personalerne oplever, at hvor de yngste børn udtrykker medfølelse med bøgernes figurer, er de større børn gode til at reflektere over handlingen. Børnehaveklasselederne er generelt skeptiske overfor at bruge pixi-bøger i skolen, idet de synes, bøgerne henvender sig til lidt yngre børn. Bøgerne har dog været brugt i enkelte af børnehaveklasserne, og her fortæller personalet, at børnene kan lide historierne.

Personalernes eneste anke mod pixi-bøgerne er, at de størrelsesmæssigt er for små til højtlesning i en børnegruppe. Her er det en fordel med billeder i et større format, så alle børn kan se. En af børnehaveklasselederne har selv forstørret bøgerne op.

Bøgerne har desuden potentiale som bindeled mellem institution og hjem. De giver forældrene en indgang til at snakke med deres børn om mobning og drilleri og således danne bro til det pædagogiske arbejde i institutionerne. Her er det dog vigtigt, at man i institutionerne er opmærksomme på at udnytte dette potentiale. Tilsyneladende spiller det en stor rolle, *hvordan* bøgerne udleveres. I en børnehave har de ved udleveringen af bøgerne gjort meget ud af at inddrage forældrene i deres pædagogiske tanker omkring bøgerne:

”Og så om eftermiddagen da de gik hjem, så fik de hver en bog med sig hjem. Og så havde vi gjort det, ude i vores dagbog, at vi havde meget detaljeret beskrevet, at vi havde læst den, og hvad vi havde gjort for, at de ligesom skulle få et, hvad kan man sige, dybere indblik i, hvad det var. Det var ikke bare historielæsning, det var ligesom sådan et.. der var en dialog omkring historien i bogen, i hvert fald i anden omgang da vi læste den. Og vi anbefalede meget, at man brugte ferien, og at man brugte noget tid, her det næste stykke tid frem, på at læse den sammen med dem. Og at man første gang sagtens kunne læse den op som en historiebog, men næste gang så måske skulle gå den igennem, og det så var børnene, der ligesom så fortalte, hvad det var, de så på billederne. Sådan at det blev deres ord, frem for at det bare blev en historie... Og bredt, hvad kan man sige.. responsen fra forældrene er meget sådan at, jamen, de er rigtig, rigtig glade for den og passer rigtig, rigtig godt på den. Så den har i hvert fald haft noget værdi.”

Som den citerede pædagog forklarer, indviede institutionen ikke blot forældrene i deres pædagogiske arbejde, de lagde også op til, at dette arbejde kunne fortsætte i hjemmene. De skabte således et fælles projekt og en fælles referenceramme, hvilket både forældre og børn tog positivt imod.

Klistermærker og postkort

Red Barnets kuffert indeholder også en mængde klistermærker samt postkort med samme motiver som nogle af samtaletavlerne. Der har været nogen tvivl om, hvordan disse skulle bruges.

I en af børnehaverne har de uddelt postkortene, der svarer til samtaletavlerne, efter de har snakket om dem på et børnemøde, for herved at give mulighed for at børnene kunne fortælle om børnemødet hjemme. Flere forældre har tilkendegivet, at de synes, det er spændende på den måde at kunne følge med. Nogle forældre har dog efterspurgt de konkrete spørgsmål, der er bag på samtaletavlerne, idet deres børn har svært ved at genfortælle de snakke, der opstår på børnemøderne. Personalet kunne godt tænke sig, at der medfulgte postkort til samtlige samtaletavler. I personalegruppen har de snakket om selv at fotokopiere alle samtaletavlerne til forældrene.

Deltagerforum på Internettet

På Red Barnets hjemmeside er der oprettet et lukket forum for de deltagende institutioner, hvor deltagerne har mulighed for at udveksle erfaringer og oplevelser med Fri for mobberi, på samme måde som i en blog. Deltagerforum består af to indgange: *logbogen*, hvor institutioner inviteres til at skrive lidt om deres aktiviteter hver fjortende dag og *Den pædagogiske tænketank*, som mere er beregnet til faglige diskussioner og udvekslinger. I praksis synes denne skelnen ikke at have givet mening for deltagerne, idet indlæggen på de to sider er af samme typer.

Deltagerforum bliver ikke brugt i det omfang, det var hensigten. Kun ganske få har lagt materiale ind på hjemmesiden, og ikke ret mange flere har været inde og læse det andre har lagt ind. Størstedelen af de interviewede har ellers kendskab til hjemmesiden og synes umiddelbart, at den er relevant, idet de ser en fordel i at dele viden. Når deltagerne alligevel ikke har været så flittige til at bruge deltagerforum, handler det enten om, at de glemmer det i dagligdagen, når andre opgaver presser sig på, eller om tidsmæssig prioritering. Flere har en forståelse af Deltagerforum som noget "ekstra" i forhold til deres daglige arbejde. De giver udtryk for at det ikke er helt legitimt at bruge tid på dette i arbejdstiden, hvor de dagligdagspædagogiske opgaver kommer i første række. Brug af logbogen er, for nogle af de interviewede, noget der ville skulle foregå i fritiden, hvilket de ikke er indstillede på. Flere giver dog udtryk for, at de synes, det er ærgerligt, at Deltagerforum ikke bliver brugt mere. En af dem, der har lagt noget ud på Deltagerforum, ser redskabet som en oplagt mulighed for dels at dele erfaringer, dels at dele noget af det skriftlige materiale, som institutionerne producerer, f.eks. skrivelser til forældrene.

"Jeg synes bestemt, det er noget man kan bruge til noget. Men man skal.. jeg skal i hvert fald organisere mig sådan, at jeg får tid til at gå ind og læse det. Det er desværre ikke sådan, at jeg lige har en halv time og tænker: "Nu sætter jeg mig lige ned og læser det" (...) Så ja, jeg synes det.. i og med vi er en del, der arbejder med det, så synes jeg, det er rigtig vigtigt at få delt de refleksioner, man gør sig undervejs, med hinanden... Fordi vi jo ikke tænker ens. Så det, synes jeg, er rigtig, rigtig vigtigt... Men jeg tror, den enkelte voksne skal.. jeg skal i hvert fald finde et tidspunkt, hvor jeg siger: "Det er her, jeg gør det". Og ellers så skal jeg måske også bare nogle gange lade være med at have så travlt og sige: "Inden jeg går i gang med det, så skal jeg have haft tid til at gå ind og læse det og se, om der er nogle andre, der har gjort sig erfaringer". For der er jo ikke nogen, der beder mig om at skynde mig. Det er ens eget ambitionsniveau også nogle gange, ikk'?"

De fagvoksnes rolle

Faghæftet *Fri for mobberi* – *Sådan gør vi* lægger op til, at institutionerne arbejder målrettet med institutionskulturen og den fagvoksnes rolle, herunder både at blive bevidst og reflekterende omkring personalets relationer til børnene, men også relationerne internt i personalegruppen. Institutionerne har kun i begrænset omfang taget denne opfordring til sig. Sandsynligvis bunder dette i en manglende tradition for at arbejde aktivt med personalekultur, særligt den del som vedrører omgangstone og samarbejdsrelationer i personalegruppen. Flere af de interviewede taler om, at de har det godt sammen i deres personalegrupper, og at deres institution er forholdsvis lille, hvorfor de ikke ser en nødvendighed af at arbejde med institutionskulturen. Det synes at være en udbredt forståelse, at den type diskussioner først bliver relevante og nødvendige, hvis/når der opstår problemer.

I en af børnehaverne har de dog snakket lidt om emnet, og flere personaler ser projektet som en god anledning til at få snakket om deres egen kultur i personalegruppen. Lederen nævner desuden følgeforskningsprojektets spørgeskemaundersøgelse fra foråret 2007, som viste hvordan personalegruppen opfattede institutionskulturen. I svarene ser hun en stor og spændende udfordring, som hun har tænkt sig at tage fat i.

I to af børnehaverne har personalet haft diskussioner om relationerne mellem personale og børn. Her har de eksempelvis snakket om, hvordan personalet møder børn, som kommer for at fortælle om noget, de har set andre børn gøre, og om hvordan personalegruppen kan arbejde med at få flere

børn til selv aktivt at gribe ind over for drillerier og uretfærdigheder³. De fleste snakke og refleksioner opstår spontant som reaktioner på hændelser i børnegrupperne frem for som planlagte personaleseminarer eller lignende.

Andre redskaber brugt i børnehaverne og skolerne

I det ovenstående har vi gennemgået, hvordan de besøgte børnehaver og skoler har arbejde med de redskaber som Red Barnet har udviklet og beskrevet specifikt til Fri for mobberi. At arbejde med trivsel, relationsdannelser, omsorg og inklusion i børnegruppen er imidlertid ikke nyt for institutionerne, og i alle de besøgte institutioner arbejder personalet derfor også med dette område på andre måder end dem, der lægges op til i Red Barnets program. Nogle praksisser har institutionerne haft i årevis, andre er kommet til for nyligt og er delvist inspireret af Fri for mobberi. Som inspiration for andre skoler og børnehaver er nogle af disse praksisser og redskaber gengivet kortfattet nedenfor.

Tema om følelser: Humlebien har kørt et forløb om følelser over 5 uger. Hver uge havde de fokus på en ny følelse, som de arbejdede med gennem samtaler, teater og kreative udfoldelser, såsom at tegne.

System for legeaftaler: I Smilehullet har de udviklet et system, hvor forældrene på en tavle sætter et plus eller et minus ud for deres barn alt efter, om barnet må komme med et andet barn hjem og lege efter børnehaven. Er der et plus ud for barnet, betyder det, at forældrene har givet lov til, at personalet må lade barnet gå med en kammerat hjem. Systemet letter personalets arbejde, idet de undgår at skulle ringe til forældrene, hvis to børn gerne vil med hinanden hjem, og herved bliver det nemmere for dem at støtte op om børnenes kammeratskaber.

Relationskemaer: I Vonsild Børnehave arbejder de med relationskemaer, hvilket er et redskab til intern brug i personalegruppen. Det bruges til at kortlægge hver enkelt personales relationer til børnene. Hver voksen markerer med farver i et skema, hvor god en relation, de oplever at have til hvert af børnene i børnehaven. Lagt ved siden af hinanden giver farvekoderne et billede af, om der er nogle børn, som er uden god voksenkontakt og således har brug for, at der fra personalegruppens side bliver gjort en indsats for, at de også bliver set og værdsat. Dette er et specifikt materiale som pædagogerne ved en tidligere lejlighed er blevet introduceret til ved et kursus under projektet "Find ressourcerne" i Kolding Kommune.

Postkort til nye elever: På Hellerup Skole sendte 2. klasse i år postkort til de nye elever, som skulle starte i 0. klasse. Hver elev sendte et postkort til én af de nye. Eleverne gik meget op i opgaven, og lærerne oplevede, at de skrev nogle meget rørende breve, om at de glædede sig til at lære de nye at kende.

Rollespil/teater: På både Vonsild Sogneskole og Skjoldhøjskolen har de arbejdet med teater som indgang til emnerne drilleri og udelukkelse fra fællesskabet. På Skjoldhøjskolen spillede elever fra 2. klasse konflikter skitseret af læreren, f.eks. at én i klassen ikke ville have én af de andre med til sin fødselsdag, hvad sker der så? Elevernes opgave var i grupper at lave et lille skuespil, hvor de spillede situationen og fik den til at ende godt. Efterfølgende snakkede de i klassen om, hvad der

---

³ I afsnittet Begyndende resultater kan der læses mere om dette.

skete. Læreren fra Vonsild Sogneskole oplever, at det er nemmere for børn at tale om en fiktiv situation, frem for en situation, som involverer bestemte elever i klassen.

Teater udført af personalet: I Humlebien spiller personalet en gang imellem teater for børnene, hvilket børnene er begejstrede for. De voksne spiller eksempelvis en konflikt, og børnene kommenterer efterfølgende handlingen.

Legeskrivning: På Skjoldhøjskolen arbejder de to 0. klasser med ”legeskrivning”, hvilket vil sige, at børnene ud fra et billede ”skriver” en lille historie med de bogstaver, tegn og tal, de nu kender. Efterfølgende fortæller de historien til børnehaveklasselederen, som så skriver historien ned med ”voksenskrift”. I forbindelse med Fri for mobberi har børnehaveklasselederne brugt samtaletavlerne som udgangspunkt for legeskrivningen, og børnene har således skrevet om konflikterne på billederne.

Memory/Vendespil med alle børnenes ansigter og navne: I en af 0. klasserne på Skjoldhøjskolen har de lavet et vendespil med elevernes navne og fotos. Vendespillet ligger i en lille kuffert, som den store bamse har med, når han er hjemme at besøge børnenes familier. Spillet hjælper såvel elever som forældre til at lære alle børnenes navne og kan samtidigt danne afsæt for en snak om børnegruppen.

Trivselsundersøgelser: På Vonsild Sogneskole gennemføres hvert år en anonym spørgeskemaundersøgelse om elevernes trivsel på skolen. Undersøgelsen gennemføres via et standardspørgeskema, som downloades fra *Dansk Center for Undervisningsmiljø*s hjemmeside. Resultaterne opgøres både på skoleniveau og klasseniveau, og spørgeskemaundersøgelsen følges op af grundige snakke, ligesom de præsenteres for klassens forældre til diskussion.

Legepatruljer: Vonsild Sogneskole og Skjoldhøjskolen har ”legepatruljer”, som er en lille gruppe af de større elever, hvis opgave i frikvartererne er at sætte lege i gang, som er åbne for alle. Legepatruljens medlemmer skal desuden melde tilbage til deres kontaktlærer, hvis de ser børn, der ser ud til ikke at have det godt. Legepatruljen kan også bruges til at lære en klasse en række fælleslege, hvis de har svært ved at komme i gang med at lege sammen f.eks. ved skolestart. På Skjoldhøjskolen overvejer de, om legepatruljerne også skal uddannes til konfliktmæglere.

Sangskrivning om mobning og drillerier: Skjoldhøj SFO har arbejdet med et sangskrivningsprojekt, hvor eleverne sammen med de voksne skrev sange om deres oplevelser med mobning, drillerier mv. Sangskrivningen tog udgangspunkt i en slags børnemøde, hvor børnene blev fortalte om deres oplevelser, erfaringer og følelser, mens en voksen skrev ned. Det er SFO-lederens oplevelse, at sangskrivning hjælper børn til at sætte ord på tanker og oplevelser, og at det derfor kan have en nærmest terapeutisk effekt. Sangprojektet mandede ud i en CD med alle sangene.

Rødt, gult og grønt sprog: På Hellerup Skole arbejder de med børnenes omgangstone ud fra begreberne ”rødt, gult og grønt sprog”, hvor farverne henviser til, hvordan det, der bliver sagt, får modtageren til at føle. Rødt sprog er den sprogbrug, som sårer og gør ked af det, mens grønt sprog gør glad. Børnene har taget begreberne til sig og bruger dem i deres indbyrdes snakke.

1-5: På Hellerup Skole starter mange indskolingsklasser morgenen med en runde 1-5, hvilket går ud på, at hver enkelt elev på skift sætter en ”karakter” på sin sindsstemning, evt. med en kortfattet

begrundelse. 1 betyder, at eleven har det rigtigt godt, og 5 betyder, at vedkommende ikke har det godt, men f.eks. er meget ked af det eller vred. Hvis eleverne ønsker det, uddyber de deres tal, f.eks. *"Jeg har en 1'er, fordi jeg skal med Sille hjem og sove i aften, og vi skal se film"*. Lærerne oplever, at det giver en god stemning, at eleverne lige får sagt et par ord om, hvordan de har det, og som regel er det gode karakterer der gives.

Den varme stol: I en af klasserne på Skjoldhøjskolen bruges redskabet "Den varme stol", hvilket går ud på, at eleverne én af gangen får positive kommentarer fra klassekammeraterne. Personen, som er blevet rost, skal til slut vælge, hvilke tre ting vedkommende var mest glad for at høre.

Klasseregler: I flere klasser har eleverne med lærernes hjælp udviklet nogle klasseregler, som skal sikre god trivsel.

Deltagernes ideer til udvikling af nye redskaber til brug i skolen

I Fri for mobberi har det fra starten været intentionen, at redskaberne og materialerne skulle videreudvikles i takt med de deltagende skoler og institutioners erfaringer med dem. Mens personalerne i børnehaverne generelt var tilfredse med Red Barnets redskaber og ikke havde ideer til, hvilke nye redskaber som eventuelt ville kunne indgå i konceptet, havde skolepersonalet generelt gjort sig mange tanker om, hvordan redskaber og materialer ville kunne udvikles, så de passer bedre til skolebørns evner, forståelse og interesser samt til skolens rammer.

På skolerne er flere af de interviewede optaget af, hvordan materialerne kan bruges på en faglig relevant måde og således integreres i undervisningen. På Hellerup Skole har personalet snakket om, at de godt kunne tænke sig nogle redskaber, som lægger op til gruppearbejde med efterfølgende fremlæggelse og diskussion. Nedenfor er gengivet de ideer og ønsker, de interviewede personaler fra skolerne ytrede. Flere af forslagene ville også kunne finde anvendelse i en børnehavekontekst.

Bamser tilpasset skolebørn: Som tidligere nævnt er de interviewede enige om, at bamserne ikke fungerer optimalt i skolesammenhæng. En af de interviewede lærere mener dog, at et smart sæt tøj, ville få bamserne til at fungere bedre. En børnehaveklasseleder foreslår, at bamserne - i stedet for at være traditionelle bamser - kunne laves i små udgaver til at hænge uden på tasken. I hendes klasse er det populært at have forskelligt tingeltangel hængende på tasken.

Computerspil/programmer. Flere af de interviewede nævner, at det er oplagt at bruge interaktive medier til at fange skolebørns – især drenges – opmærksomhed. Der kunne f.eks. være spil, hvor deltageren/deltagernes valg påvirker et plot. Én lærer foreslår, at et sådant spil kunne ligge tilgængeligt på nettet, således at børnene også ville have adgang til det hjemme og kunne spille det sammen med deres forældre.

Læse-let bøger: En af de interviewede lærere kunne godt tænke sig, at der blev udviklet læse-let bøger i forbindelse med Fri for mobberi til brug i indskoling.

Spil med fokus på samarbejde: På Hellerup Skole har en gruppe personaler snakket om, at de godt kunne tænke sig spil med fokus på samarbejde i mindre grupper. Børnene skulle således lave en aktivitet, som kun kan lykkes, hvis man arbejder sammen, f.eks. at bygge et højt tårn af et eller andet materiale. De pågældende personaler har overvejet selv at lave et sådant spil, men var ved interviewtidspunktet ikke kommet så langt med ideen.

Brætspil til børn: Flere af de interviewede nævner brætspil som en oplagt mulighed for at arbejde med mobbeforebyggelse på en sjov måde.

Brætspil rettet mod forældre: Nogle personaler foreslår at få forældrene mere på banen i forhold til mobbeforebyggelse gennem et brætspil, som skulle have fokus på at få forældregruppen i en institution til sammen at diskutere emner vedrørende mobning. For nogle er mobning et emne, det er svært at snakke om, og et spil kunne derfor være en fin indgang til at få taget hul på snakken.

Begyndende resultater

Som det ses, har institutionerne, som deltager i Fri for mobberi, gjort en stor indsats med at afprøve forskellige redskaber til forebyggelse af mobning. Et nærliggende spørgsmål er, om arbejdet har båret frugt - om det har sat sig spor i den pædagogiske tænkning og praksis i institutionerne, og om dette også afspejles i børnenes omgangsformer?

Empirien i følgeforskningsprojektet peger på, at der allerede er begyndende resultater fra arbejdet med Fri for mobberi. Flere af de interviewede personaler fortæller om resultater i form af øget refleksivitet og opmærksomhed på den pædagogiske praksis i relation til forebyggelse af mobning, samt om forandringer i børnenes omgangsformer i retning af en mere omsorgsfuld og inkluderende adfærd.

Da personalerne blev interviewet om deres arbejde, havde de i børnehaverne arbejdet med Fri for mobberi et lille års tid, mens man i skolerne kun havde været praktisk involveret et par måneder. Derfor var det også primært i børnehaverne, at personalerne oplevede forandringer. Samtidigt er det også tydeligt, at oplevelsen af forandring i de enkelte institutioner afspejler, hvor intensivt der er blevet arbejdet med Fri for mobberi de pågældende steder.

Forandringer i den pædagogiske tænkning og praksis

Større opmærksomhed på den pædagogiske håndtering af børns relationer nævnes af flertallet af de interviewede som en vigtig ting, de har fået med sig fra deltagelsen i Fri for mobberi. De oplever at have fået en større viden og bevidsthed om, hvad mobning er, og hvordan de aktivt kan arbejde pædagogisk med at forebygge det. Flere oplever desuden, at projektdeltagelsen har medført en skærpet opmærksomhed på børnenes indbyrdes relationer, og at de således har fået bedre øje for, om alle børnene trives i børnegruppen.

I en af børnehaverne er personalet begyndt at snakke mere med børnene om, hvordan de har det, og hvordan de oplever det deres kammerater siger og gør. En pædagog fortæller:

”Jeg synes da, man er blevet mere opmærksom på at snakke med børnene om det dér med: Hvad synes man, er rart, og hvad synes man ikke er så rart, når de andre siger og gør noget? Ja, det synes jeg.”

I den pågældende børnehave opfordrer personalet samtidigt til, at børnene skal komme og fortælle det til de voksne, hvis de oplever eller ser noget, de ikke bryder sig om. De har dog følt, at dette i perioder har taget overhånd, og at bestemte børn kan være meget hurtige til at komme til personalet med historier om, hvad andre børn har gjort. I den forbindelse har personalegruppen haft nogle snakke om det at ”sladre”, hvor man er nået til enighed om at se det som noget positivt, at børnene

reagerer på det, de synes, er forkert. Personalet er nu begyndt at opfordre børnene til selv at gøre noget i sådanne situationer. I en anden børnehave har personalet arbejdet meget målrettet med at ansvarliggøre børnene selv i forhold til konfliktløsning, omsorg og trøst:

”Det er meget nærliggende: Er der en, der græder, så går man hen som voksen straks og giver sig til at trøste. Og der arbejder vi mere med at prøve at blive stående og groft sagt tænke: ”Så må hun lige græde i 30 sekunder mere, indtil vi lige i fællesskab har fundet en løsning”. Og der er jo gerne andre børn omkring, når der er én der græder, så i stedet for at den voksne går hen og kaster sig over det barn, så sige: ”Er der noget I kunne gøre for at hjælpe?”. Og der kommer trøstebamsen jo så gerne op, eller også så går vi hen og aer hinanden sådan lidt på ryggen. Så gør de det. Så vi prøver ligesom at trække os lidt tilbage og bare have en mere vejledende rolle og lade børnene finde på løsninger selv. (...) Så det ligesom bliver børnenes ansvar at trøste hinanden og ikke kun de voksnes.”

Som det ses af citatet, arbejder den pågældende personalegruppe med at redefinere deres egen rolle i forhold til situationer, hvor et barn har brug for trøst. Her ønsker de i højere grad at få børnene selv på banen som dem, der yder omsorg og finder løsninger på konflikter. På samme vis er personalet blevet opmærksomme på at bringe børnegruppens forskellige kompetencer i spil. De gør meget ud af at opfordre børnene til at hjælpe og søge hjælp hos hinanden, frem for altid hos de voksne:

”Jeg synes vi er blevet bedre til at dyrke fællesskabet, altså på den måde, at det er vigtigt, at de får lært noget af hinanden. Det er også ét at være sammen hele dagen, men det er en anden ting også at lære noget af hinanden. Og det synes jeg, vi er blevet bedre til at sætte fokus på: Nu kan du lige spørge ham hvad han kan. Jeg synes virkelig, vi har mere fokus på, hvad det ene barn kan lære det andet barn.”

Den citerede pædagogmedhjælper oplever, at det styrker fællesskabet, at børnene opdager, at de kan lære noget af hinanden og udnytte hinandens stærke sider eller konkrete færdigheder. Hun oplever desuden, at børnene er glade og stolte over at kunne hjælpe andre, hvad enten det er med at lyne en lynlås eller vise, hvordan man tegner stjerner.

I Fri for mobberi har det også været et mål, at de enkelte institutioner skulle arbejde med de fagvoksnes rolle i forhold til udstødemønstre. Som beskrevet i afsnittet *De fagvoksnes rolle* er dette kun foregået i begrænset omfang. Der er følgelig kun ganske få af de interviewede, som oplever, at projektdeltagelsen har påvirket personalets *interne* relationer. I en af børnehaverne har personalegruppen haft nogle givende diskussioner om, hvordan de ønsker, omgangstonen skal være i børnehaven, og personalet oplever, at de på baggrund heraf er blevet mere opmærksomme på, hvordan både børn og voksne taler til hinanden, herunder også hvor meget der bliver skældt ud i dagligdagen. I personalegruppen overvejer man at bruge disse faglige diskussioner som afsæt for udvikling af en trivselspolitik.

Forandringer i børnenes samværsformer

I børnehaverne oplever personalet, at børnene langsomt er begyndt at reagere på det øgede pædagogiske fokus på inklusion, omsorg og fredelig konfliktløsning.

I Vonsild Børnehave har en af pædagerne observeret, at børnene er blevet bedre til at invitere andre børn med ind i legene. Eksempelvis har hun flere gange oplevet, at hvis et barn får afslag på at komme med i en leg, så er der straks andre børn, som inviterer barnet med ind. Hun oplever desuden, at der i højere grad end tidligere opstår legerelationer på tværs af køn og alder. Den samme oplevelse har nogle af personalerne i Humlebien.

At børnene er blevet mere opmærksomme på hinandens velbefindende, er en anden forandring, som flere personaler beskriver. I Vonsild Børnehave fortæller en af pædagogerne, at børnene er begyndt at kigge på hinandens ansigter for at aflæse, hvordan de andre reagerer og har det. Det samme har personalet oplevet i Humlebien. Den forandring, der er sket med børnene, fremstod meget klart for en af pædagogerne, da hun overværede de store børn give de mindste massage i forbindelse med overrækkelsen af bamser til de nye børnehavebørn. I nedenstående citat fortæller hun om dette:

”Men jeg synes, det var meget bevægende at være en del af den seance, hvor de fik massage. De fik jo så massage af deres store ven, da bamsen kom hertil for at aflevere trøstebamsen. Og der havde jeg heldigvis den opgave, at jeg skulle iagttage både store og små børn. Og jeg var utrolig imponeret over de stores evne i forhold til sådan flere gange undervejs at sikre sig ved at kigge på den lilles ansigt, om de nu stadig syntes, det var rart. Og de var sådan meget, af eget initiativ, spørgende omkring: Synes han det er rart? Kan du se på ham, om han kan lide det? Ser han glad ud i ansigtet? og sådan noget. Og det var der ingen, der havde bedt dem om, kan man sige... Og som jeg har skrevet i mine refleksioner.. det må jeg jo være ærlig at tilstå, det har jeg ikke oplevet før. Jeg har ikke i en sådan udstrækning oplevet en hel gruppe af børn være så opmærksomme og iagttagende på hinanden. Og det vil jeg klart tilskrive, at de har været en del af projektet, og at de har arbejdet så meget med det, at det for dem nu - tror jeg - er en naturlig ting at have den opmærksomhed mod et andet barn. Og det er ikke for en almen fem- til seksårig en naturlig kompetence at besidde. Der har man stadig travlt med sig selv. Hvor de her, i hvert fald den dag, udviste et anderledes overskud til lige at få kigget på den der anden og sikre sig, at de havde det godt. Og det, tror jeg, uden tvivl har noget med projektet at gøre.”

Som det ses i citatet, var det for denne pædagog, en ny og bevægende indsigt, at børnehavebørn er i stand til at fokusere deres fulde opmærksomhed på et andet barns velbefindende. Det samme overskud til at have fokus på andre og deres behov går igen i nedenstående beskrivelse af en gruppe drenges vilde leg:

”De er blevet rigtig gode til at tale sammen, uden at vi skal blande os i det. I det hele taget bare det at de kommunikerer med hinanden. De fortæller også hinanden ”Nu gider jeg ikke det der, nu har jeg ikke lyst til det der”. Vi har nogle slås-lege eller kamp-lege med drengene, og den anden dag, der skulle jeg kigge på dem, og jeg tænkte: ”Uh, det ender galt det der”. Det gør det altid jo (griner). Det gør det! Men nej, det gjorde det faktisk ikke, fordi at hver gang én blev skubbet lidt for hårdt, så sagde de ”Av, det har jeg ikke lyst til” eller ”Nu holder jeg pause”, og de andre de lyttede bare efter (undrende), de lod ham holde pause! Da han så var klar igen, så kom han tilbage igen. Det har jeg aldrig oplevet før, vel? Det burde ende galt, fordi de legede slåskamp, men ikke denne gang fordi de er gode til at snakke med hinanden, og de er gode til at lytte til hinanden (griner). Virkelig, i den grad”

Forundringen lyser ud af den citerede pædagogmedhjælperes beskrivelse. Drengenes hensyntagen til hinanden kom bag på hende som en glædelig overraskelse. Flere personaler på tværs af institutionerne beskriver, at børnene er blevet mere omsorgsfulde over for hinanden og opmærksomme på, at de kan hjælpe hinanden, frem for at overlade det til de voksne. En pædagog i Smilehullet beskriver en lille oplevelse, hun havde med to små drenge:

”Jamen, der var en af de små, der faldt - nede i skoven. Og så lå han der på alle fire. Han græd ikke. Han slog sig ikke, men han kunne ikke selv komme op med flyverdragten og alt det der på. Og det gjorde han nogle gange, og de voksne hjalp ham op, men den fjerde gang, var der den her fireårig dreng, der gik hen og hjalp ham ... og jeg sagde til ham: ”Det var godt ... det var da fint, at du kunne hjælpe ham”. ”Ja, fordi vi snakkede jo om det den anden dag” sagde han, ”at vi skulle hjælpe de små”. Så smelter man jo fuldstændig”

Den lille episode gjorde indtryk på pædagogen og viste hende, at børnene rent faktisk tager noget med sig fra børnemøderne. I Humlebien har de – som tidligere nævnt – arbejdet meget med at ansvarliggøre børnene i forhold til at yde omsorg og trøste. En af pædagogerne beskriver, hvordan hun ser, at denne indsats nu bærer frugt:

”Når der er nogen, der er ked af det.. hvordan de bare træder ind og hjælper hinanden og trøster. Det er ganske, ganske få gange nu, at der er en, der står alene og er ked af det uden, at der er nogle børn, der helt af sig selv tager initiativet til at gå ind og hjælpe”

Børnene er blevet gode til at trøste – og til selv at tage initiativet til det, hvor det tidligere i højere grad var en voksen-opgave. Opmærksomheden og omsorgen for hinanden genfindes også i den måde, nogle børn er begyndt at håndtere uoverensstemmelser og uretfærdigheder, som de ikke selv er direkte involveret i. I to af børnehaverne oplever personalet, at flere børn har fået mod på at blande sig, hvis de synes noget er uretfærdigt. Særligt i en af børnehaverne er de ældste børn blevet bedre til at forsvare hinanden og gribe ind over for uretfærdig eller ubehagelig adfærd:

”Så synes jeg, som jeg også sagde, at tilskueren er kommet lidt mere på banen, og de er begyndt at få en forståelse af: Jeg kan rent faktisk gøre noget. Jeg skal ikke bare stå og kigge og finde mig i, at det sker, men handle når man synes, der er noget, der er uretfærdigt over for andre. Så jeg synes, det har mange positive ting allerede”

Den citerede pædagog ser det som en meget positiv udvikling, at nogle børn er begyndt at reagere på uretfærdigheder begået mod andre. Hun oplever dog stadig, at dette kun gælder for en del af børnene, mens de resterende ikke har modet eller evnen til at sige fra på andres vegne. I det hele taget oplever flere personaler, at konfliktløsning blandt børnene er begyndt at foregå på en bedre måde, hvor børnene i stigende grad også selv tager ansvar for at løse uoverensstemmelser:

”Hvis der er konflikter, er de blevet gode til at løse det selv først, og hvis der virkelig er konflikter, kommer de og henter os. For mig er der ingen tvivl om, at det er alle de snakke, alle de møder, hvor de får lov til at være med til selv at finde ud af, hvad er det man gør i den situation”

Samme pædagogmedhjælper oplever, at børnenes nye kompetencer gør dagligdagen rarere – ikke blot for dem selv men også for hende som personale:

”Selvfølgelig er der stadig konflikter, det vil der altid være. Der er stadig nogen, der bliver kede af det, og der er altid nogen, der slår hinanden. Men de er bare blevet fornuftige, altså på den måde at de kan godt se, at ”Nå, det var ikke så smart” Og det gør at vi ved vi kan regne med, at de forstår at det de gør, er forkert. At vi kan snakke med dem på en fornuftig måde, og at de kan snakke med hinanden på en fornuftig måde, og det gør, at, ja, det er nemmere at være på arbejde. Man bliver heller ikke i den der ’skæld-ud’ mere, for man ved, at de kan klare konflikter. På den måde - for min egen skyld - så synes jeg, det er blevet meget nemmere”

Konflikter bliver løst på en fornuftig og forholdsvis fredelig måde, hvilket bevirker, at personalet bruger mindre energi på at skælde ud. Arbejdet med børns relationer kan således have positiv indvirkning ikke bare på børnenes samværsformer, men også på personalets arbejdsglæde.

Afrunding

Som beskrevet i det foregående, er der i de deltagende skoler og børnehaver blevet arbejdet flittigt og entusiastisk med at afprøve redskaberne og materialerne udviklet til Fri for mobberi.

Erfaringerne er overvejende positive – personale har oplevet det som spændende, meningsfuldt og givtigt at arbejde med redskaberne, og arbejdet er også begyndt at bære frugt i form af ændrede handlemønstre hos børnene. Det har dog vist sig nødvendigt at udvikle nye redskaber, der er alderssvarende til skolebørn. Red Barnet har taget denne udfordring op og er i gang med at udvikle et nyt sæt materialer, som forventes klar ved skolestart i august 2008.

At arbejde med børnegruppens trivsel og omgangsformer er ikke nyt for de skoler og børnehaver, som deltager i pilotprojektet. Både for lærere og pædagoger er dette aspekt af arbejdet en vigtig del af deres pædagogiske selvforståelse. Det nye, som projektet bidrager med, er at sætte *øget* fokus på denne dimension og at strukturere arbejdet ved at skabe nogle rammer og rum, som gør indsatsen mere håndgribelig og målrettet. Der er kommet mere form på et i forvejen velkendt indhold. En pædagog forklarer:

”Som voksen tror jeg ikke, jeg agerer anderledes. Jeg vil vælge at tro på, at jeg hele tiden har haft en anerkendende tilgang til børnene. Men jeg er nok lidt mere bevidst om... hvordan skal jeg sige det... altså, jeg får skabt flere rum, hvor det er mere tydeligt, hvad det er, vi skal øve. (...) Jamen, hvor man kan sige, at før der havde vi jo ikke børnemøder for eksempel. Vi havde ikke børnemassage. Vi havde ikke trøstebamser. Der er jo kommet nogle flere remedier ind, som jo alle sammen har det budskab, at man skal passe på hinanden, og man skal trøste hinanden, og man skal hjælpe hinanden og sådan noget. De redskaber var der jo ikke før. (...) Vi har fået nogle flere remedier at arbejde med det ud fra, og der er nogen, der har gjort sig nogle tanker, sat nogle ord på nogle af de handlinger, vi måske bare gik rundt og gjorde før”

Fri for mobberi har bidraget til at sætte ord på nogle forhold i den pædagogiske hverdag, som blandt andet gennem konkrete redskaber, dvs. de sociale praksisser, som styrker og supplerer det pædagogiske arbejde, som fandt sted i institutionerne i forvejen.

Ser man overordnet på de sociale praksisser udviklet til Fri for mobberi, springer det i øjnene, at de er af meget forskellig karakter, særligt i forhold til hvor omfangsrige eller gennemgribende de er. Det er muligt at skelne mellem tre overordnede *typer* af sociale praksisser:

- Sociale praksisser, som gennemføres en enkelt eller evt. flere gange – ”events” som for eksempel male- og tegneevent
- Sociale praksisser, som afgrænsede aktiviteter, der kan skemalægges til eksempelvis én gang om ugen - såsom børnemøde og massage
- Sociale praksisser, som er mere gennemgribende i forhold til den pædagogiske praksis – såsom at opmuntre børnene til at blande sig, når kammerater udstødes eller krænkes i gruppens samspil eller at have fokus på at lære børnene om egne og andres grænser.

Kigger man samlet på de deltagende skoler og institutioners arbejde med redskaberne, er det tydeligt, at det, som har appelleret mest til deltagerne, er de afgrænsede sociale praksisser, frem for de mere abstrakte og gennemgribende sociale praksisser. De tre besøgte børnehaver og skoler har *alle* valgt at arbejde med massageprogrammet og med børnemøderne, som netop er karakteriseret ved, at de kan afgrænses i tid og rum. Både børnemøde og massage kan gennemføres på under en time og er oplagte at skemalægge til en bestemt ugedag, evt. varetaget af én bestemt pædagog – hvilket de også bliver stort set alle steder. Denne strukturering af arbejdet lader sig vanskeligere

gøre med de sociale praksisser, som dels er mere abstrakte, og dels mere gennemgribende, fordi de drejer sig om værdier for relationer og samværsformer.

Et andet fællestræk ved børnemøder og massageprogrammet er, at de er meget grundigt beskrevet i introduktionshæftet, samt at der knytter sig forskellige remedier fra kufferten til dem. Generelt har de håndgribelige materialer i Fri for mobberi kufferten fået meget opmærksomhed, mens de sociale praksisser, som er karakteriseret ved at være mere gennemgribende ift. den pædagogiske praksis og ikke er knyttet til fysiske redskaber, ikke har fået samme opmærksomhed. Årsagen er angiveligt, at de ikke på samme måde er synlige for en, når kufferten åbnes. Disse praksisser fordrer derimod, at der i personalegruppen afsættes tid til grundige diskussioner af og refleksioner omkring den pædagogiske tænkning og praksis. Der er ingen tvivl om, at dette er mere krævende – både i forhold til tid og menneskelige ressourcer – men samtidigt er det spørgsmålet, om denne del kan undværes, hvis man ønsker at arbejde målrettet med forebyggelse af mobning? Resultaterne fra følgeforskningen bag Fri for mobberi-projektet indikerer at sådanne pædagogiske refleksioner er givende både i forhold til den faglige bevidsthed og den daglige praksis – som jo netop hænger sammen på mange måder.

Pædagogiske diskussioner har, indtil nu, generelt kun fyldt ganske lidt i de deltagende skoler og institutioners projektarbejde. De diskussioner, der har været, har primært haft fokus på det pædagogiske arbejde med *børnene* og mindre på personalernes *egen* rolle i forhold til udstødelse og negative omgangsformer. Antageligt hænger dette sammen med, at det er desto mere krævende og potentielt ømtåleligt at se på sin egen og kollegers rolle i forhold til in- og eksklusionsmønstre. Igen må man dog stille spørgsmålet, om ikke denne del med fordel kunne ofres mere opmærksomhed? Konceptet i Fri for mobberi lægger op til, at denne dimension af mobbeforebyggelse er vigtig, men den fremstår langt mindre udviklet i materialet end projektets øvrige dimensioner. Det er derfor oplagt at videreudvikle og konkretisere denne del af projektet – både i konceptudviklingen under Red Barnet og i de enkelte institutioner, der praktisk arbejder med materialet.

Når man arbejder med pædagogiske redskaber, er det altid relevant at stille spørgsmålene: Hvilke børn henvender disse redskaber sig til? Hvilke sanser, interesser og færdigheder taler de til? I dette ligger på den ene side en opfordring til at reflektere over, om de sociale praksisser og anvendelse af de etablerede redskaber bidrager til at inkludere alle børn, eller om de – imod intentionerne i projektet – favoriserer nogle børn frem for andre. I forhold til generelle ændringer i den pædagogiske praksis over de senere år har det vist sig, at tendensen til i ganske udbredt grad at appellere til børns sproglige italesættelser af deres tanker, handlinger, følelser etc., tilsyneladende mest ubesværet imødekommes af børn fra såkaldt ressourcestærke familier og børn der i forvejen er sprogligt stærke og besidder særlige typer af kompetencer (se f.eks. Bundgaard, Gilliam & Gulløv 2007⁴). Udover at der kan være en social slagside, kan der også reflekteres over om de pædagogiske 'koder', som man forventer at børnene lever op til og agerer i overensstemmelse med, appellerer i lige grad til piger som drenge, og til forskellige grupper af børn afhængig af deres kulturelle baggrund, alder, etc. Umiddelbart synes viften af anbefalede og beskrevne sociale praksisser at være ganske varieret i forhold til hvilke typer af sanser og kompetenceformer, de appellerer til. Men samtidigt er der lagt op til, at de enkelte institutioner og grupper af medarbejdere skal udvælge et overkommeligt og realistisk antal sociale praksisser, som synes at passe ind i forhold til deres hverdag og pædagogiske intentioner. Dermed kan der opstå en tendens til, at nogle praksisformer prioriteres frem for andre, uden at det nødvendigvis er reflekteret på hvilke måder, de forskellige

---

⁴ Bundgaard, Helle; Gilliam, Laura; Gulløv Eva: *Fra kompetencesyn til kompetencekrav*. Dansk pædagogisk tidsskrift, nr. 1, 2007

praksisformer inddrager og udelukker bestemte (grupper af) børn. Dette er ikke noget, der er eksplicit diskuteret i materialet, og det synes heller ikke at være noget, der er diskuteret som et særligt tema i nogle af de involverede børnehaver og skoler. Vi kan derfor kun opfordre til, at det - udover at få mere fokus i forskningsgruppens eget evalueringsarbejde i den resterende del af projektet - også bliver en mere synlig del af de enkelte institutioners og personalegrupperes diskussion omkring den fortsatte implementering af Fri for mobberi.

Fri for mobberi er et pilotprojekt, hvor det er intentionen at afprøve, vurdere, justere og finpudse en række forskellige pædagogiske redskaber med henblik på at skabe erfaringer med forebyggelse af mobning i en tidlig alder. Godt halvdelen af projektperioden er ved denne rapport udfærdigelse gået, men den resterende periode levner stadig tid til at afprøve nye redskaber eller blot justere arbejdet med de valgte. Det er således fortsat en oplagt mulighed i de enkelte skoler og børnehaver at stoppe op og gøre status over det hidtidige projektarbejde: Har det pædagogiske arbejde med de sociale praksisser fået den plads i institutionen, som I ønsker, det skal have, eller fylder det eventuelt for meget eller for lidt? Er der noget i den måde, I arbejder med de sociale praksisser på, som skal justeres? Har I mod på at afprøve nye sociale praksisser eller på at prioritere pædagogiske diskussioner? Forhåbentlig kan de ovenstående beskrivelser af nogle af de deltagende institutioners arbejde med de sociale praksisser samt vores refleksioner over materialet og projektarbejdet give inspiration til det videre arbejde med at forebygge mobning.

Forældreinddragelse i forebyggelse af mobning

En væsentlig indgangsvinkel i Fri for mobberi i både børnehaverne og skolerne er forældrenes rolle og deltagelse. Den konkrete kuffert indeholder først og fremmest redskaber og sociale praksisser rettet mod arbejdet i institutionen, men som foregående kapitel viser, er også forældrene medtænkt i projektet. Dette kapitel omhandler de erfaringer, der er blevet gjort med forældreinddragelsen i de besøgte institutioner, forældrenes og personalernes holdninger og meninger om forældreinddragelsen, samt udfordringer og nye perspektiver for udviklingen af dette aspekt af projektet.

I de 6 institutioner vi har besøgt, har man høstet forskellige erfaringer med forældreinddragelsen i relation til Fri for mobberi. Helt overordnet bør det nævnes, at skolernes konkrete erfaringer med forældreinddragelse i forhold til netop dette projekt er relativt få, delvist begrundet i den senere opstart. Til gengæld har man på skolerne nogle ideer til og meninger om forældresamarbejde som ikke nødvendigvis knytter sig til Fri for mobberi, men som utvivlsomt har relevans for antimobbe-arbejdet alligevel. Sådanne erfaringer kommer kapitlet også ind på. Overordnet peger dette afsnit på, at forældreinddragelse i forebyggelse af mobning hovedsageligt har været forstået og praktiseret som overdragelse af information fra institution til forældre.

En stor del af de erfaringer, der her beskrives, drejer sig derfor om, hvordan forældrene har *kendskab* til Fri for mobberi, og i lidt mindre grad om erfaringer med og forslag til en *aktiv* forældreinddragelse. En forudsætning for den aktive forældreinvolvering er imidlertid, at der skabes en viden om projektet hos forældrene. Således kan kendskab til projektet ses som trin ét i forhold til at kunne gøre en aktiv indsats.

Forældrenes kendskab til Fri for mobberi

Skriftlig information

Alle seks institutioner har informeret børnenes forældre om projektet på skrift – enten igennem tilbagevendende nyhedsbreve eller som en introduktion til projektet f.eks. ved skoleindskrivningen. På et par af skolerne benytter man et intranet, hvor forældrene kan skrive til hinanden og til børnenes lærere. Her findes også en virtuel opslagstavle som informerer om projekter og begivenheder i skolens hverdag. Andre steder er det traditionelle breve børnene får med hjem fra børnehaven/skolen. På en af skolerne refererer flere af de interviewede forældre til et brev fra *ledelsen* (ikke fra klasselæreren eller fra skolen som sådan) og de ser i det hele taget ledelsens deltagelse og engagement i projektet som afgørende. Brevet kom i forbindelse med skolestart og handlede både om skolen generelt og om at den deltog i dette projekt.

I højere grad end på skolerne har man i børnehaverne en tæt kontakt til forældrene, som typisk møder personalet i hente/bringe-situationerne. Det betyder også, at information om projektet i almindelighed og om de daglige/ugentlige aktiviteter kan formidles såvel mundtligt som på en opslagstavle eller i en dagbog, som dag for dag fortæller om, hvad børnene har lavet i børnehaven/på stuen. Flere steder har man dedikeret en bestemt tavle til netop Fri for mobberi. Nogle steder hænger personalet også den samtaletavle op, der er blevet snakket om, og skriver ved siden af, hvad der er blevet talt om på børnemødet. Det er dog sjældent, at forældrene aktivt reagerer på disse tiltag, fortæller en pædagog:

”De er selvfølgelig blevet informeret både skriftligt .. altså de ved godt, at vi arbejder med det, og de kan også se det på tavlerne på hver stue. Der hænger jo .. så de kan jo se, når vi har lavet noget. Det er ikke fordi, de sådan spørger: ’Nå, kan de lide det’ og ... På den måde så er de ikke sådan super. [...] De er ikke sådan .. altså intet nyt er godt nyt .. det tror jeg .. de er ikke .. jeg synes faktisk ikke .. de er ikke så gode til at spørge: ’nå, hvordan gik det så’. Jeg tror bare, de synes, det er godt. Sådan opfatter jeg det i hvert fald”

På nyhedsbrevene har man nogle steder valgt at skrive forældrerådene fra den lille forældretipsfolder på ét ad gangen – også selvom forældrene allerede har modtaget selve folderen. Dette er for jævnlige at minde forældrene om, hvordan de kan have en aktiv rolle i forebyggelsesarbejdet. Af de få forældre som har responderet på det, er det blevet godt modtaget.

Oplevelsen af at være blevet skriftligt informeret svinger imidlertid, afhængig af hvem man spørger. Mens nogle forældre er klar over, at de har fået breve fra skolen – hvad enten de har læst dem eller ikke – siger andre eksplicit, at de aldrig har modtaget noget på skrift og intet ved om projektet. Dette gælder dog kun for forældre i skolerne, hvor Fri for mobberi heller ikke havde kørt så længe på interviewtidspunktet. Oplevelsen af ikke at være godt nok informeret fra skolen, kan også hænge sammen med, at man fra skolen modtager en stor mængde andre skrivelser. Og når man måske ikke har den samme personlige kontakt i hverdagen, får den skriftlige information desto større betydning for den samlede kommunikation.

Der er i de besøgte institutioner stor forskel på, hvor meget personalet gør ud af at forklare tanker og ideer bag de sociale praksisser til forældrene i de skrivelser, de giver dem med hjem. I Humlebien blev der sendt et brev med hjem, da store børn og små børn blev sat sammen i vennepar, og i dette brev forklarede institutionen tanker bag. Samtidig gav de i brevet ideer til, hvordan forældrene kunne agere i forhold til begivenheden, f.eks. at de kunne gå med deres barn hen og præsentere sig for dets nye ven. I denne institution gør de i det hele taget meget ud af at beskrive deres pædagogiske praksis i skrivelser til forældrene. Forældrene giver udtryk for at være glade for denne information og nogle udtrykker at den er nødvendig for at ”holde dem til ilden”. Som det ses i dette udklip fra Humlebiens nyhedsbrev i efteråret 2007, gøres der noget ud af at inddrage forældrene mest muligt:

”Igen er det vigtigt at understrege, at I som forældre har en utrolig vigtig rolle i dette projekt, og at hvis det skal lykkes os at forebygge mobning, kan det ikke gøres uden jeres aktive indsats. Derfor er det vigtigt, at I følger med i stuens arbejde og taler med børnene om det derhjemme. Humlebiens forældrebestyrelse inddrages i dette arbejde, og på efterårets forældremøde den 11/10 vil forældreansvar og -inddragelse være til debat, således at I alle har mulighed for at sætte jeres præg på projektet. Vi vil meget gerne have feedback og høre jeres gode ideer”

I nyhedsbrevet informeres desuden om institutionens arbejde med projektet: om hvad der helt konkret foregår, om de pædagogiske tanker bag aktiviteterne, og om hvordan forældrene aktivt og konkret kan bidrage til at støtte op om arbejdet. I Humlebien fortæller personalet desuden, at de, når de ser nogle spændende og relevante artikler, klipper dem ud og sender dem ud til forældrene.

Mundtlig information og personlig kontakt

Forældrene i alle de deltagende institutioner har haft mulighed for at deltage i forældremøder, hvor der er blevet informeret om projektet og evt. blevet talt om mobbe-forebyggelsesarbejdet mere bredt. På forældremøderne har man typisk den indgangsvinkel, at det er personalet, som informerer om projektet og evt. uddyber de sociale praksisser, de har valgt at arbejde med. Herudover

præsenteres forældretipsene, og de diskuteres eventuelt. Der er imidlertid forskel på forældrenes respons – størstedelen har været lyttende og positive, men få har været aktivt deltagende i diskussioner om emnet.

På Hellerup skole, hvor det såkaldte Skoleintra anvendes af mange, foregår en stor del af kommunikationen og forældresamarbejdet her – både mellem forældrene internt og mellem skole og hjem. Herudover bliver der kun givet information om hvad der foregår på skolen på de formelt planlagte møder.

På Skjoldhøjskolen er der blevet holdt forældremøde for alle forældre til børn, der skulle starte i 0. klasse efter sommerferien. På dette stormøde blev der fortalt om Fri for Mobberi, og forældrene skulle massere hinanden ud fra taktilmassageprogrammet. Dette synes at have været en succes, fordi det gjorde forældrene fysisk involveret, og forældrene husker da også tilbage på arrangementet som noget sjovt og positivt. I en anden institution blev forældrene præsenteret for massagen, ved at et par pædagoger demonstrerede den på hinanden.

Flere forældre udtrykker, at de har været glade for de møder, hvor RUC har deltaget med oplæg, fordi de ved disse lejligheder er blevet bevidste om nye sider af problematikken omkring mobning, og er blevet mere bevidste om deres egen rolle i forhold til det forebyggende arbejde. Et par forældre nævner særligt, at de ved den lejlighed fik øjnene op for, hvordan de ikke direkte involverede børn kan spille en stor rolle, og hvordan forældrenes måde at snakke om andre også kan have stor betydning.

Andre informationskanaler

Især i Vonsildområdet i Kolding og i området ved Skjoldhøjskolen i Århus har lokalpressen været en kanal hvorigennem forældrene har følt sig informeret om projektet – naturligvis fra en helt anden vinkel end det, de har fra deres børns institutioner. At man i aviserne og på TV har kunnet læse/høre/se om det projekt, ens egne børn deltager i, har pustet til engagementet og ejerskabsfølelsen for forældrene. Nogle siger også, at de synes, det var sjovt og vigtigt at kunne læse, hvordan andre kommuner ligeledes var en del af projektet.

En vigtig informationskanal for en række skolebørns forældre har været børnehaven, fordi deres børn er gået direkte fra en af de børnehaver, som deltager i pilotprojektet, over i skolen som ligger tæt op ad børnehaven. Denne direkte forbindelse mellem skole og børnehave synes at have været givtig for forældrenes viden om og ejerskabsfølelse for Fri for mobberi.

Den sidste informationskanal, vi kan nævne, er børnene selv. Men der er generelt stor forskel på hvor meget og hvad, børn fortæller hjemme. Hvor nogle børn fortæller en hel masse om, hvad de laver i skolen, fortæller andre børn ingenting – af sig selv. Her har forældrene en lidt større opgave i at skulle spørge ind, hvilket naturligt indebærer at måtte vide noget om, hvad der skal spørges ind til. Der er en tendens til, at mange forældre i interviewene undskylder, at de ikke kan fortælle mere om, hvad projektet konkret går ud på, hvilket dels kan handle om at børnene ikke er særligt meddelsomme. En mor siger for eksempel:

”Vi er ikke verdensmestre i oplysning hjemme hos os – med mindre man trækker det direkte ud af hende”

Det kan naturligvis også handle om at forældrene selv har en travl hverdag, hvor nogle ting ganske enkelt går ind ad det ene øre og ud af det andet, hvilket interviewdelen med denne far giver indtryk af:

Interviewer: *"Har skolen sendt noget materiale ud om projektet?"*

Far: *"Jamen det har de formentlig nok, der kommer jo noget engang imellem. Jeg synes folkeskolen generelt er god til at sende information ud, så det skulle undre mig meget om... Men ikke noget jeg sådan lige..."*

Interviewer: *"Har hun [datteren] snakket om at de har arbejdet med nogen ting i klassen?"*

Far: *"Ja, det har hun"*

Interviewer: *"Hvad har de arbejdet med der?"*

Far: *"Jamen... jeg er jo en af de der forældre der ikke altid hører hvad de siger, men specifikt ved jeg ikke.. det kan jeg ikke huske"*

Forældrebestyrelsens rolle

I alle institutioner har man en form for forældrebestyrelse både på institutionsplan (hele skolen/børnehaven) og i skolerne også på klasseplan (kontaktforældre), men det er langt fra alle steder at Fri for mobberi har været på dagsordenen i dette regi.

I Humlebien i Gentofte har ledelsen dog taget initiativ til en snak i forældrebestyrelsen om sprog: Hvordan taler man til hinanden i børnehaven? Hvordan virker sproget som inkluderende og ekskluderende? I forlængelse af mødet i forældrebestyrelsen blev der lagt op til, at bestyrelsen skulle tage emnet op på forældremøder på stuerne.

På Hellerup skole har forældreinddragelsen i Fri for mobberi bestået i at have informeret forældrene på et bestyrelsesmøde. Resten af forældrene har fået breve med hjem og har kunnet deltage i et møde, hvor Dorthe Rasmussen (tidl. ansat i Red Barnet) har deltaget. På denne skole udtrykker de forældre, som deltager i bestyrelsesarbejdet, både et større kendskab og en større ejerskabsfølelse end de øvrige forældre. En interviewet far som sidder i skolebestyrelsen, fortæller, at han har adgang til en del information ad den vej, og generelt føler sig rigtig godt informeret pga. den position. Han mener også, at han derigennem delvist er ansvarlig for at sætte sådanne temaer på dagsordenen, og han har f.eks. været med til at arrangere et møde med en anti-mobbekonsulent på skolen:

"Jeg føler mig jo rigtig godt informeret. For både som kontaktforælder og som bestyrelsesmedlem får man jo adgang til mere information og hører det oftere end andre og er måske oven i købet delvist ansvarlig for at sætte det på dagsordenen. Så det synes jeg sådan set er fint nok. [...]. Jeg har oven i købet været med til at lave et møde hernede med Fru Anti-mobbe"

På en anden skole bliver det modsatte imidlertid udtrykt: her er forældrebestyrelsen ikke mere informeret eller engageret end de andre forældre – hvilket viser, at man ikke alle steder har taget projektet op på bestyrelsesniveau.

Forældreinvolverende materialer i Fri for mobberi

Redskaberne, som findes i Fri for mobberi-kufferten, retter sig først og fremmest mod arbejdet i institutionen. **Forældrefolderen** med tips til hvordan forældrene kan medvirke til at forebygge mobning, er dog en undtagelse. Denne lille folder er som nævnt blevet uddelt til forældrene i alle institutioner – om end på forskellige måder og ved forskellige lejligheder. Det er generelt

holdningen blandt personalerne, at der skal være en anledning (som fx et forældremøde), hvor folderen udleveres. Ellers er folderen nogle steder blevet lagt i børnenes rum, men her har man bemærket at forældrene overser den. Andre steder har man som nævnt valgt at trykke forældretips et ad gangen på de tilbagevendende forældrebrev, for at minde om rådene igen.

Generelt har forældrene taget godt imod rådene, og det ser også ud som om, de har ”givet resultater” flere steder. Personalerne ser fx at der nu inviteres bredere hjem på legeaftaler, end der gjorde tidligere:

” der er rigtig, rigtig mange forældre, der netop kommer og spørger: ” Er der nogen nu, som du mener godt ville kunne trænge til at komme med hjem og lege?” og ”Er der nogen vi kan hjælpe ind?”[...] Og der har de været eminent gode til ligesom at have øje for det og have overskud til det, og også selvfølgelig lidt ansvar for at deres børn var medvirkende til, at de kom til at trives i gruppen også.”

Et andet materiale som ikke nødvendigvis *kun* handler om arbejdet i institutionen, er **pixi-bøgerne**. Et sted har man givet børnene bøgerne med hjem op til ferierne. I den yngste børnegruppe gjorde pædagogerne meget ud af at beskrive i deres dagbog, hvad det var for en bog, og opfordrede forældrene til at læse den flere gange med deres børn og også gøre noget ud af at snakke om bogens problematik. De har her oplevet at få positive tilbagemeldinger fra forældrene om, at børnene er glade for bogen og passer godt på den, og at den er blevet flittigt læst. Det tyder på, at det har stor betydning, *hvordan* man lancerer forskellige tiltag for forældregruppen. Inddrager man dem i de pædagogiske tanker bag et redskab, kan det se ud som om forældrene bedre forstår vigtigheden af deres egen rolle – og det bliver derved også nemmere for dem at give respons.

Massageprogrammet er i udgangspunktet ikke beregnet til forældrene, men i et par institutioner har man ved et introducerende forældremøde enten ladet forældrene massere hinanden, eller man har vist dem, hvordan det bruges. Det at forældrene selv har givet hinanden massage og derved mærket et af de konkrete redskaber på egen krop, har gjort, at de lettere husker, hvad projektet indeholder og går ud på, og har muligvis været med til at puste til forældre-engagementet. Desuden kan man antage at filosofien bag massagen (”den man rør ved, mobber man ikke”) også kan overføres til forældrene, med den hensigt at skabe grobund for et positivt forældrefællesskab i de kommende klasser.

Også **den store bamse** er nogle steder blevet et forældre-involverende redskab fra kufferten. Denne bamse har i flere institutioner fungeret som en ”besøgsbamse”, der hver weekend, på skift, kommer med børnene hjem. I en af børnehaveklasserne i Århus har bamsen en kuffert med sig, hvori der er et vendespil som forældrene opfordres til at lege med børnene. Det fortæller hun om i dette citat:

”Ja. Den store bamse bruger vi på den måde, at den kommer med hjem hver fredag på skift. Så vi har sådan en.. (hun rejser sig og går væk og fortsætter med at tale) Her er alle børnenes navne. Så har vi en lille bamse her, og den bliver så sat ud for det barn, så det går så på skift. Så man ved på forhånd, hvornår er det mig der skal have bamsen med hjem om fredagen. Bamsen har en lille kuffert, hvor den bliver fragtet frem og tilbage. Så er meningen jo, at de mandag morgen skal fortælle, hvor de har været på besøg. Det jeg sådan har gjort meget ud af, det har været at barnet fortæller om, hvem bor hjemme hos mig. På den måde lærer de hinanden at kende også. Jamen, hvordan er det hjemme hos Maja? Og så fortæller de selvfølgelig også noget om, hvad den har oplevet, men meget noget om familien. Og så har bamsen.. den bringer faktisk i sin kuffert et vende-

spil med sig, det vende-spil er tænkt sådan at venne-bamsen og familien derhjemme kan spille spillet sammen. Vende-spillet det er billeder af børn herinde i klassen.

[...] Ja, så står der selvfølgelig også børnenes navne under, så skal man selvfølgelig få stik, ik. Fordi det ku godt.. det kan godt give forældrene et indblik i, hvem er de andre børn i klassen, ik.

[...] Ja for det er jo tit sådan, at når børn går i børnehaveklasse, jamen så er der jo mange nye kammerater. Det er jo altså oftest sådan, at hvis man har en dreng, der starter i børnehaveklasse, så lærer man altså først de andre drenges navne at kende, måske ikke pigernes. [...] (mumler noget og tager brikkerne fra vendespillet frem) ..som man så kan bruge som vendespil, og så skal man så finde to, der er ens. Så har man mulighed for derhjemme at snakke om, ”nåh, er det ham dér eller er det..” Så det bringer barnet så med på skolen, og tilbagebringer så noget om familien, som bor der hjemme.”

Børnehaveklasselederen fortæller desuden, at hun spørger børnene, om de rent faktisk har spillet spillet med forældrene, og responsen er udelukkende positiv.

Som et sidste forældreinvolverende redskab fra kufferten, kan nævnes **postkortene med motiver fra samtaletavlerne**. Postkortene er ikke tiltænkt nogen specifik anvendelse, men i en af børnehaverne har de fundet på at uddele dem til forældrene, efter de har snakket om den tilsvarende samtaletavle på et børnemøde. Herved lægger de op til, at børnene kan fortælle om børnemødet hjemme, og at snakken således kan fortsætte i hjemmene - hvilket også sker.

I denne forbindelse har flere forældre givet respons til børnehaven, om at de var glade for, at de kunne følge med i, hvad der skete i børnenes hverdag på denne anderledes illustrative måde. Nogle forældre har desuden ønsket at have de konkrete spørgsmål, som findes bag på samtaletavlerne, for at de derhjemme kunne spørge ind til billederne på postkortene ud fra disse spørgsmål. Det har været aktuelt fordi mange børn kunne have svært ved at huske, hvad der blev snakket om på møderne i børnehaven.

Andre tiltag og ideer til forældreinvolvering

Indtil nu har vi beskrevet hvilke materialer fra Red Barnets kuffert, der har involveret forældrene. Men i de fleste institutioner og skoler har man også ”egne” erfaringer med forældreinvolvering. Her beskrives en række forskellige tiltag, der praktiseres i de seks besøgte institutioner, og det kan således læses som et slags erfaringskartotek eller idékatalog for andre.

Legeaftaler

Det er næppe nogen nyhed for forældre eller pædagoger, at børn kan komme med hjem og lege hos hinanden, men for nogle forældre har pædagogernes råd om at invitere mere bredt (dvs. ikke altid de samme slyngveninder) givet anledning til fornyet refleksion på området. I nogle børnehaver har man med dette for øje lavet telefonlister til forældrene, så de også i weekender og aftener har muligheder for at ringe sammen og lave legeaftaler, ligesom man i Smilehullet har en stor tavle, hvor forældrene kan sætte + eller – ud for deres barns navn, afhængig af om han/hun må tage med andre hjem og lege de enkelte dage i ugen. Dette letter arbejdet med at organisere legeaftaler for både pædagogerne og forældrene.

At lære alle børns navne at kende og hilse på alle

I Humlebien har man lagt særlig vægt på, at forældrene aktivt lærer navnene at kende på alle børn på deres barns stue. Dette tiltag er kommet i stand i forbindelse med, at personalet diskuterede

udviklingen af en mulig trivselspolitik, som også skulle omfatte forældrenes rolle. Her blev det desuden fremhævet, at det er vigtigt, at man som forælder hilser på alle – og ikke bare på barnets primære pædagoger, venner eller venners forældre. På den måde signalerer man til børnene, at det ikke kun er de tætteste venner, som har betydning og værdi, men at alle er noget værd og er værd at beskæftige sig med.

Vendespil

Ud fra samme ide om at alle børns forældre bør vide, hvad alle børn hedder, har man i en af børnehaveklasserne på Skjoldhøjskolen lavet et vendespil (memoryspil), som består af billeder af alle klassens børn med navn på. Når den store bamse kommer med et barn hjem i en weekend, ligger dette spil i dens kuffert, og forældrene opfordres til at spille det sammen med børnene (jf. ovenstående citat).

Postkort til skolestartere

På Hellerup skole har man i forbindelse med at kommende 3. klasses børn blev ”ven” med kommende 0. klasses børn, fået de store til at sende postkort med hjem til de små, inden de skulle starte. Her forklarer børnehaveklasselederen, hvordan det foregik:

”Da de startede her, før de startede, så sendte vi, ... vores 3. klasser fik en ven hver, og så fik de et postkort med hjem, som de fik i starten af sommerferien, hvor 3. klasserne havde skrevet ’Glæder os til du kommer’, ’Det er en god skole du kommer på, kan jeg godt sige dig’, ’Glæder mig til at møde dig og lære dig at kende’. Det var så man næsten fik tårer i øjnene når man sad og læste det. Og så blev det sendt hjem sammen med en masse materiale, som de alligevel skulle have med ved siden af alt det der praktiske”

Dette er et initiativ, som indirekte involvere forældrene, da de naturligvis skal læse kortet højt for deres børn og på den måde får et kendskab til skolen fra en anden vinkel end gennem det informative materiale, skolen også sender.

”Gamle” forældre informerer ”nye” forældre

I Humlebien har man opdaget værdien i at lade forældrene informere forældrene. Det startede med en ide om at lade ”gamle” forældre byde nye forældre velkommen i børnehaven, når deres barn startede, men handler endvidere om informationsvejen mere generelt. Pædagogerne har erfaret, at forældrene er mere opmærksomme, lyttende og interesserede, når en anden forælder fortæller/informerer om noget, end når det er børnehavens personale:

”Og der tror jeg da, at ligegyldigt hvor godt et forældresamarbejde man har, så er der en eller anden form for barriere mellem at være pædagog og mellem at være forælder. Og nogle ville opfatte det som, at nu står de der med en løftet pegefinger igen, og for andre er det bare sådan lidt, at det går ind af det ene øre, og det lyder egentlig meget godt, men så forsvinder det igen, for jeg har travlt med noget andet. Og der tror jeg, det vil have en anden effekt, hvis forældre kan få lov til at diskutere sammen, og kunne.. jeg mener også, det er dem, der bedst kan sige: ’Hvor meget tid kan vi investere i det her?’ De ved, hvordan det er at stå på den anden side, de ved, hvilke ting de bliver mødt med derhjemme”

På et forældremøde oplevede de, at en mor, som har barn både i den ældste og yngste børnehavegruppe, på en god måde kunne formidle sine erfaringer med projektet til forældrene i den yngste børnegruppe. Det fungerede godt, og hendes input gav anledning til, at der kom en god snak i gang, fortæller en af pædagogerne:

”Vi er heldige at have et forældrepar, som også har et barn i den store gruppe, som jo så også har arbejdet med det i nogle år forinden. Og jeg havde aftalt med dem, at jeg rigtig gerne ville have, at det var dem, der

gennemgik det, frem for at det var mig, der skulle stå og gennemgå den [folderen med forældretips], i og med jeg ikke er forælder hernede. Og de havde allerede gjort sig en masse erfaringer omkring det. Så de gennemgik den og kom med de ideer og de ups'er, der havde været undervejs for deres vedkommende; de ting de faktisk ikke havde været klar over, at de gjorde forkert. Og var meget ærlige og ydmyge, synes jeg, og ligesom... På en eller anden måde gjorde det okay at.. selvfølgelig er vi ikke fejlfri, nogle gange får man gjort noget, som man ikke får tænkt helt til ende. .. meget omkring det der med både at 'shoppe' venner og det med hver morgen at komme ind og faktisk henvende sig til det samme barn uden at have øje på de andre"

Kontaktforældre

"Kontaktforældrene holder et lille formøde med lærerne og pædagogerne inden forældremøderne for at afklare, om der er nogle ting, som de hver især har med fra forældrene – selvom det som hovedregel er sådan, at forældre selv skal gå til læreren, hvis man synes, der er et specifikt problem med et eller flere børn"

Her forklarer en forælder hvordan deres kontaktforældrestruktur i forbindelse med forældremøderne fungerer. Citatet tyder på, at forældrene er gode til at samarbejde om børnene i klassen både på et formelt og et uformelt plan. Dels viser det, at forældrene samarbejder internt *uden om* skolen og at *strukturen* muliggør en konstruktiv samarbejdsform mellem forældregruppen og personalet.

Individuelle forældre-samtaler

På en af skolerne fortæller en børnehaveklasseleder, at hun ved skolehjem-samtalerne snakker med forældrene om, hvordan de specifikt kan forholde sig for at støtte op om det sociale liv i klassen.

"Jeg synes, det [forebyggelse af mobning] er både op til skolen og op til forældrene. Altså, det er noget af det, når jeg har skole-hjem-samtaler i min børnehaveklasse, jeg faktisk taler meget med forældrene om - der har man jo et forældrepar inde ad gangen - hvor jeg snakker meget med dem om det sociale liv i klassen, og hvad jeg synes, de kan gøre. Og hvad jeg mener, jeg kan gøre hernede. Fordi nogle gange så tænker forældre ikke over det. De tænker ikke over, hvilket ansvar de faktisk har. Det er egentlig ikke af ond vilje, men oftest tænker de ikke over det"

Børnehaveklasselederen taler her ikke specifikt om forældreinvolvering i forbindelse med Fri for mobberi, men om forældrenes engagement i alle børns trivsel som noget mere overordnet, der er uafhængigt af, men stadig relevant for Fri for Mobberi. Ved at en klasselærer tager klassens sociale liv – og dermed andres børns ve og vel – op ved forældresamtaler om de enkelte børn, gøres hvert enkelt forældrepar opmærksomme på at deres eget barns trivsel er del af en større sammenhæng, hvor alle børn er vigtige

Forældrearrangementer

I de fleste institutioner, men især i skolerne, har man gode erfaringer med at afholde forskellige former for arrangementer, hvor forældrene deltager – både iværksat af personalet og af forældrene selv. På Hellerup skole har man i de små klasser organiseret mad-grupper med 5-6 børn i hver, som på skift spiser hjemme hos hinanden. Her mødes forældrene og ender ifølge en begejstret far typisk med at sidde og snakke sammen til langt ud på aftenen, fordi de ved de lejligheder har det *"pissehyggeligt"* sammen, som han siger.

Herudover fortælles der om klasseseture med overnatning, hvor forældrene også deltager, om traditionelle sommer- og julefester, og på en af skolerne fortæller forældrene om "mødre-grupper" hvor det – som det fremgår af navnet – kun er børnegruppens mødre, der mødes for blandt andet at snakke om trivslen i klassen. Generelt er forældrene glade for sådanne arrangementer og initiativer,

og flere af de interviewede udviser også interesse i selv at skulle stå for kommende tiltag, så det gode forældremiljø kan udvikles, uden at det nødvendigvis er skolens ansvar at arrangere.

Betydningen af et godt forældresamarbejde

Hvordan forældrene i en klasse eller i en børnehave fungerer sammen socialt, har efter alt at dømme stor betydning i mobbe-forebyggelsesarbejdet. Ud fra de mange personale- og forældreinterviews kan vi se, at det sociale miljø blandt forældrene tillægges stor betydning for, hvordan børnene har det.

Der gives i et interview med en forælder et eksempel på en pigegruppe i en klasse, som var præget af intriger og destruktive eksklusionsmønstre. Her tog man efter et stykke tid problemet op i forældregruppen til disse børn, hvor det blev tydeligt, at nøjagtig samme mønstre udspillede sig blandt pigernes mødre. Et enslydende eksempel gives fra en AKT-lærer med mange års erfaring med klasstrivselsarbejdet. En far fortæller om, hvordan en dreng med voldsom fysisk adfærd i en klasse, fik hele klasses forældre til at dele sig i to lejre, der over en længere periode diskuterede, hvorvidt det var synd for drengen eller for de andre børn i klassen. Der fortælles altså om kendskab til flere eksempler, hvor splid og dårligt socialt miljø i en børnegruppe afspejler sig i forældrenes evner til at begå sig med hinanden. Omvendt bliver der også, især i forældreinterviewene, fremhævet masser af eksempler på, hvordan forældre-miljøet fungerer rigtig godt – og hvordan det ligeledes har betydning for børnenes sociale miljø. Der er stor enighed om, at forældrenes indbyrdes forhold i klassen er vigtigt for børnenes trivsel. En far fortæller, hvordan de på skolen fik forklaret:

"[...] hvorfor det var vigtigt, at forældrene allerede fra start får nogle ordentlige rutiner og nogle ordentlige forhold til hinanden. Vi har sådan en kontaktførældrestruktur, hvor vi et par gange om året mødes, og så er der runde for alle kontaktførældrene hele vejen rundt [...] på hele skolen"

Som citatet også viser, har man på denne skole også et forældresamarbejde, der er bredt ud på tværs af skolens klasser. Således får man som kontaktførælder også indblik i, hvordan det sociale miljø er i andre klasser end ens barns.

Ræsonnementet bag et godt forældresammenhold fremhæves af flere. Det er blandt andet, at det er langt nemmere for forældrene at håndtere opstående konflikter mellem børnene, når de selv kender hinanden og snakker godt sammen. Mange siger f.eks., at det er nemmere *"lige at ringe op til hinanden og høre, hvad der er på spil"*, når personen i den anden ende af røret ikke er en vildt fremmed. Desuden kan man forestille sig, at følelsen af ansvar for andre børns trivsel er større, idet man har en personlig relation til dem og til deres forældre.

Barrierer for den reelle forældreinddragelse - fremtidige udfordringer

Ud fra de mange interviews med forældre og personaler i skoler og børnehaver fremtræder en række problematikker eller udfordringer for det aktive, ligeværdige forældresamarbejde i relation til Fri for mobberi. Disse gennemgås nedenfor under fire temaer, som dog er overlappende eller nært knyttet til hinanden.

Det professionelle og det private: To adskilte sfærer?

Forældrenes og personalets forståelse af forældreinddragelse er en vital del af antimobbearbejdet. Stort set alle interviewede mener, at det er en god ide, at forældrene kommer (mere) på banen og

viser engagement i sagen. I nedenstående citat fortæller en mor om, hvorfor hun er positivt stemt over for inddragelsen af forældrene:

Mor: "[...]Og så jeg synes, det er rigtig fint at det kommer ud også mellem forældrene. Rigtig fint. Og at det bliver offentliggjort"

Interviewer: "Ja. Så synes du, forældrene også bør involveres aktivt i arbejdet mod mobning?"

Mor: "Jamen jeg tror på, at hvis vi skal have mere fokus på det, og det skal have en virkning, og vi skal prøve at komme det her til livs, så tror jeg, at den eneste måde at komme det på, det er ved, at vi gør os nogle tanker omkring det, og at vi taler med hinanden om, hvad det er. Så derfor synes jeg at, til en vis grænse selvfølgelig, at vi som forældre bliver inddraget i det. Fordi jeg tror, at uden os som bagstøtte så hjælper det ikke særlig meget [...] Jamen jeg synes jo at i det øjeblik, hvor mobning bliver...hvor et barn bliver mobbet eller, at man er klar over at der forefindes mobning på en skole, og at man ligesom ikke kan, at skolen ikke selv i rimelig grad kan styre det, [...] så synes jeg helt klart, at det er noget forældrene skal involveres i"

Den citerede mor giver udtryk for, at forældrenes inddragelse er vigtig, men hun mener samtidig, at det først er idet, skolen ikke magter opgaven, at forældrene skal på banen. Vi ser en sådan meningstilkendegivelse som modsætningsfyldt, men til en vis grad også som kendetegnende for forældreengagementet. Den præger indholdet i forældreinterviewene og konstituerer et dilemma, en indbygget konflikt og en udfordring for dette projekt.

Ud fra forældreinterviewene ser vi, hvordan ansvaret for mobningen og forebyggelsen af mobning i høj grad placeres hos forældrene selv. Der hvor forældrene ser, at de kan gøre noget for at forebygge mobning, er primært indenfor hjemmets fire vægge ved at sikre, at børnene er ordentligt opdraget hjemmefra. De fleste forældre udtrykker, at deres ansvar handler om at snakke med deres børn derhjemme – om hvad der foregår på skolen, hvordan de har det, om de bliver drillet, og hvordan man kan have det med hinanden. Forældrene og hjemmet bliver flere steder set i forhold til institutionen og de andre børn - hvor forældrenes ansvarsfølelse ofte synes at ophøre. Man kan i den forbindelse tale om en slags mental barriere for skole-hjem samarbejdet. Så længe forældrenes ansvarsfølelse og engagement næsten udelukkende er knyttet til den private sfære, kan det være svært at skabe en reel forældredeltagelse i relation til institutionen. En udfordring i forhold til dette projekt er med andre ord at få forældreengagementet endnu mere *ind i skolens sfære* og at få ansvarsfølelsen til i endnu højere grad at handle om *hele børnefællesskabet* inklusiv andres børns trivsel.

Information og envejskommunikation kontra diskussion og reel inddragelse

Nedenstående citat, som er fra en mor til et barn i skolen, er til en vis grad symptomatisk for arbejdet med forældreinddragelsen i forbindelse med Fri for mobberi:

"Jeg deltager jo så i det her interview, fordi jeg gerne vil involvere mig i det. Jeg synes ikke, der er gjort så meget den anden vej, men det er jo selvfølgelig også vores eget ansvar som forældre at sige til, at det her vil vi gerne involvere os i"

Mange forældre vil gerne involveres aktivt – som denne mor – men savner udover information og viden om projektet også konkrete ideer eller opfordringer til at blive aktivt involveret. Som nævnt indledningsvist i dette kapitel, kan kendskab til projektet siges at være en forudsætning for en reel forældreinddragelse. Men et overordnet billede, der viser sig ud fra interviewene, er imidlertid, at forældreinddragelsen i vid udstrækning – hos forældres såvel som hos de professionelle – alene/primært opfattes og praktiseres som *information*. Både graden og typen af forældreinvolvering forbindes med det at informere forældrene. For eksempel udtrykker mange

forældre på den ene side, at de til enhver tid gerne vil informeres mere, også uden for skemalagte møder, mens andre forældre siger at de har det fint med, at information om skolens aktiviteter kun kommer ved disse fastlagte tidspunkter, og at de ikke har interesse i at blive meget mere involveret selv. Følgende citat viser, hvordan forestillingen om at skolen skal informere om, hvad den ved, næsten er en selvfølge for forældrene:

”Altså, vi kan jo så selvfølgelig bare selv spørge for at høre, hvordan det fungerer, men altså der har jo som sagt været to møder om aftenen, jeg tror, det er to møder, der har været her på skolen om aftenen, hvor det så både har været børnehaven og så skolens forældre, der har været samlet. Der var jeg så ikke med til det sidste. Men altså, det kunne man så godt holde igen som en opfølgning på, at forældrene de fik noget mere viden om det”

Lettere forenklet kan man sige, at forældreinvolveringen således i praksis primært bliver til *envejskommunikation* fra personalet, som sidder inde med viden om praksis og teori, til forældrene der kan ses som mere eller mindre passive modtagere. Mens man i enkelte institutioner udtrykker ærgrelse over dette noget ensidige engagement, og i interviewene ytrer ønske om mere aktiv deltagelse fra forældrene, ser det ud som om man andre steder ikke har tænkt over, at det kunne være anderledes. Som vi ser det, virker denne opfattelse hæmmende i forhold til en reel involvering.

”Vi tager det, når det bliver relevant”

Når vi har spurgt ind til praksis i forbindelse med forældremøder, har vi bemærket, at emnet mobning (eller relaterede emner) ikke nødvendigvis tages op/er taget op som et selvstændigt punkt til diskussion på et generelt niveau blandt forældrene. Derimod viser det sig i interviewene, at nogle har den opfattelse, at det først vil blive taget op i tilfælde af, at det ”bliver relevant” – det vil sige i det øjeblik der forekommer mobning eller mobbelignende adfærd i klassen/børnegruppen. Denne tilgang kan hænge sammen med, at der ikke er skabt tradition for forældrediskussioner i dette forum, at man ved forældremøderne har haft en masse andre emner at tale om, eller at emnet har været vanskeligt at sætte på dagsordenen for det pædagogiske personale. Som vi ser det, er det imidlertid en god investering, at få vendt emnet på et generelt niveau, før det eventuelt en dag bliver konkret og personligt.

Fra abstrakte samtaler til konkrete handlinger

Men forældreinddragelse og -engagement er ikke blot et spørgsmål om information kontra diskussion. Diskussioner er vigtige og kan være nok så givende, men *alene* gør de ikke den store forskel i den pædagogiske hverdag. De skal også omsættes til noget konkret. Selv de steder, hvor forældrene faktisk deltager i diskussioner, forbliver det gerne på et overordnet og abstrakt plan, fortæller en pædagog, som også udtrykker, at hun kunne ønske sig flere konkrete handlingsforslag fra forældrenes side:

”For mange af forældrene er det nok desværre alligevel [...] gået forbi dem. De glemmer det lidt i deres travle hverdag, og det er dér, den store udfordring ligger nu. At få dem engageret lidt mere. For jeg spurgte dem så også, hvad de har lyst til selv at gøre for det, og hvad vi kunne tage af initiativer for, at de kunne engagere sig noget mere i det. Og det har de simpelthen ikke nogle svar på. Det har de enormt svært ved”

”Når vi sidder på de der møder, vil de gerne diskutere det, og de kan sige en masse gode og fine ord, men det der med at få det ind under huden, det er det, der er det svære. Forældre ved ikke, hvad de konkret kan gøre for at bakke op om projektet, så det bliver tit ved de fine ord”

At få projektet ”ind under huden” drejer sig om ejerskabsfølelse til projektet. Dette er relevant, idet også forældrenes ejerskabsfølelse ser ud til at have betydning for projektets virkninger og forankring. Citatet peger på, at det først er med ejerskabet, at engagementet og involveringen for alvor kan finde sted (på et aktivt niveau). I citatet nævnes også, at det tit ”bliver ved de fine ord”, hvilket kan tyde på, at der hersker en vis afmægtighed. For pædagogerne handler det i høj grad om ikke altid at skulle være de aktive. De ønsker, at også forældrene bidrager med initiativer og tiltag, hvor deres forståelse af egen rolle ikke kun er på et abstrakt niveau. Som vi ser det, er der imidlertid brug for, at der fra institutionernes side skabes et ’rum’, hvor forældrenes reelle aktive deltagelse muliggøres, således at forældrene bliver i stand til at være mere initiativtagende og medvirkende.

Dette citat fra et forældreinterview viser, hvordan der faktisk eksisterer et ønske om, at man som forældre kan have en tydelig rolle i forbindelse med mobbeforebyggelsesarbejdet, men at rollen kan er svær at konkretisere:

”[Jeg synes det er godt] at det ligesom bliver præsenteret sådan, at man også som forældre gør en forskel. Det er jo fint nok, at det ikke kun er noget, der kører på børnenes plan, men at man som forældre også bliver inddraget i det, og ligesom på en eller anden måde kan bidrage med et eller andet i forhold til det”

”Altså jeg synes ikke, at jeg sådan er helt konkret personligt involveret i det, men så alligevel lidt i forhold til, hvad det er man gerne vil give sine børn og have, at de skal tage med, og hvordan man omgår sig blandt andre mennesker. Så et eller andet sted der synes jeg da, at det er dejligt, at det måske egentlig bliver konkret med de fem råd i forhold til det. At det bliver synliggjort, at forældre faktisk også godt kan gøre noget for at børnene har det godt indbyrdes”

Mellem linjerne kan man læse et ønske om, at institutionen opstiller de nævnte handlerum, der kan gøre forældrenes rolle både begribelig og håndgribelig. Det er med andre ord de professionelles ansvar at skabe rammerne for, at begge parter kan deltage på lige vilkår. At udvikle dette aspekt af projektet ser vi ikke mindst som en udfordring for Red Barnet i forhold til den videre udvikling af Fri for mobberi materialet.

Organisering og ejerskab

I forhold til at følge og forstå hvordan pilot-projektet Fri for mobberi er blevet realiseret, og hvordan det vurderes af de respektive involverede parter, vil vi anlægge to vinkler på dets tilblivelseshistorie: Vi vil dels følge det via en vertikal akse, dels via en horisontal.

Vi vil i denne sammenhæng forstå den **vertikale** akse som projektets bevægelse ”ovenfra og ned”, dvs. fra dets etablering som projektidé i regi af Red Barnet, over involveringen af de tre kommuner med den efterfølgende udvælgelse af de deltagende daginstitutioner og skoler, til deres konkrete varetagelse af projektets indhold og intentioner. Her er det styrende spørgsmål, hvordan denne transformations- og overleveringsproces har forløbet, og ikke mindst hvordan den opfattes og vurderes af de forskellige aktører/aktørgrupper i den samlede projektorganisering.

Den **horisontale** akse fokuserer - i forlængelse af dette - mere specifikt på, hvordan pilot-projektet på institutionsniveauet er implementeret inden for den enkelte institution, med et særligt blik på hvem der synes at være involveret på hvilke måder, spændende fra institutionernes lederteam, over de oprindeligt udpegede ”Tovholdere”, den resterende del af det uddannede og uuddannede personale, til forældre og forældrebestyrelse.

Gennemgående, i forhold til såvel det vertikale som horisontale blik, vil de forskellige deltageres opfattelse af ejerskab stå som et centralt udtryk for informanternes vurdering af projektets vedkommenhed, hvordan de har taget det til sig og deres egen placering i og identifikation med projektet.

Fri for mobberi fra ide, over initiativ, til projektkonstruktion

Der synes at være en udbredt enighed blandt samtlige interviewede om, at projektet i sit udgangspunkt kan siges at være Red Barnets. Nogle specificerer dette yderligere ved at angive at det i sin oprindelige idéform var knyttet til Mimi Jacobsen i Red Barnet og HKH Kronprinsesse Mary. Kombinationen af Kronprinsessens særlige interesse for specifikke australske skole-projekter omkring bekæmpelse af mobning og Red Barnets interesse for at iværksætte et indenlandsk projekt inden for dette område, skabte grundlag for et oprindeligt fælles initiativ til at tænke i en tidlig indsats over for mobberi med inspiration fra nogle af de australske erfaringer.

Denne ide blev transformeret til et egentligt initiativ gennem oprettelse af en **styregruppe** for projekt Fri for mobberi. Styregruppen havde til opgave at udforme og konkretisere en egentlig projektskitse på baggrund af de oprindelige ideer. Styregruppen blev udpeget af Red Barnet og bestod ud over Mimi Jacobsen og Kronprinsesse Mary af en række personer fra Red Barnet, samt personer med specifik mobbefaglig kompetence, forskning, erhvervsliv, kommunikationsfaglig baggrund, det kommunalpolitiske perspektiv etc.

I bestræbelsen på at omforme de oprindelige ideer og intentioner til et konkret, gennemførligt pilot-projekt blev det tidligt i forløbet besluttet at inddrage tre udvalgte kommuner som deltagere i projektet. Det blev ligeledes tidligt i denne proces besluttet, at der inden for hver kommune skulle være deltagelse af én skole og to nærliggende daginstitutioner, som i videst muligt omfang skulle vælges ud fra deres ”levering” af børn til den pågældende skole.

Gentofte, Kolding og Århus kommuner blev udvalgt ud fra nogle overvejelser omkring en vis grad af forskellighed hvad angår socialgeografisk placering og demografiske karakteristika, samt ud fra deres interesse i at deltage i projektet.

Da deltagerne i projektet var fundet, projektbeskrivelsen og projektets pædagogiske materiale i form af kufferten forelå, og pilot-projektet officielt var igangsat, blev den oprindelige styregruppe nedlagt. I forhold til udveksling mellem Red Barnet, de involverede kommuner og de deltagende institutioner samt følgeforskningsgruppen blev der etableret en **koordinationsgruppe**, som efterhånden fik til opgave at stå for styring af pilot-projektet. Samtidig blev der i regi af Red Barnet etableret et **Præsidium**, som ud over Red Barnet og Kronprinsesse Mary bestod af repræsentanter for erhvervsliv og fondsverdenen. Præsidiet har siden fungeret som et overordnet organ, der i forhold til Fri for mobberi dels har beskæftiget sig med den økonomiske fundering af Fri for mobberi i regi af Red Barnet, dels har været optaget af at beskæftige sig med Red Barnets fortløbende og langsigtede strategi i forhold til dets involvering i og perspektiver med Fri for mobberi.

Vi skal ikke i denne sammenhæng gå i detaljer med denne omstrukturering af organiseringen af styringen af Fri for mobberi, men blot påpege, at flere institutioner og nogle af repræsentanterne for det kommunale forvaltningsniveau i projektets opstartsfasen oplevede en vis uklarhed med hensyn til, hvem der havde initiativet i forhold til den konkrete udformning og første igangsættelse af projektet. I og med at den oprindelige styregruppe var nedlagt, og det nyetablerede præsidium ikke specifikt forholdt sig til pilot-projektets styring, var det den ligeledes nyoprettede koordinationsgruppe, der primært forholdt sig til pilot-projektets organisering og implementering. Da der imidlertid ikke på samme måde som i den oprindelige styringsgruppe var et egentlig mandat knyttet til koordinationsgruppen – ud over netop koordinering af indsatsen – har der tilsyneladende, i en periode, været en vis uklarhed hos flere deltagere med hensyn til, hvem og hvor det egentlig initiativ og beslutningsprocesser lå. Indtil pilot-projektet havde fået et reelt gennemslag og fået sit 'eget liv' i de involverede kommuner, har der således været en oplevelse af uklarhed omkring, hvem der havde bolden i forhold til konkrete initiativer og styring af projektet. I takt med at koordinationsgruppen over et forløb på nogle måneder blev identificeret som ikke blot et koordinerende organ, men fik en mere klar styringsmæssig funktion i forhold til den fortsatte udvikling af pilot-projektet, blev denne uklarhed tilsyneladende overvundet.

I bestræbelsen på at systematisere og vurdere nogle af de erfaringer, der efterfølgende er gjort med at implementere et projekt som Fri for mobberi i de enkelte institutioner i de tre kommuner, kan det være hensigtsmæssigt i første omgang at beskrive dem som *tre forskellige typer af implementering*, knyttet til de tre kommuners forskellige måder at håndtere deres involvering i projektet. Måden pilotprojektet bliver etableret og forankret varierer fra kommune til kommune, blandt andet knyttet til, hvordan kommunens børne- og ungearbejde er organiseret og struktureret. Altså, om de ligger under samme forvaltningsenhed, om de involverede fra kommunens forvaltningssystem refererer til de samme administrative chefer etc. Vi vil ganske kort, skitseagtigt og absolut ikke fyldestgørende, forsøge at beskrive de tre forskellige måder, projektet bliver forankret på det kommunale niveau.

Den ene form for organisering vil vi kalde "Velorganiseret centralstyring". Der er her tale om at kommunen har taget projektet til sig med stort engagement. Projekt Fri for mobberi er her blevet indarbejdet i nogle af de organisations-strukturer, som allerede i forvejen er opbygget i kommunen, og forvaltning og det politiske niveau har en gensidig oplevelse og vurdering af at projektet er prioriteret og velforankret i den kommunale forvaltningspraksis. Der synes at være et klart billede i kommunen vedrørende ansvarsfordeling og kommunikationskanaler i forhold til løbende at holde

liv i kommunens engagement i projektet, og der er også klare aftaler i forhold til, hvem der har ansvar for og hvordan der sikres en løbende kontakt til de involverede institutioner. Der er her sket en udpegning af de konkret involverede institutioner. Denne udpegning er på den ene side – set fra det forvaltningsmæssige perspektiv – sket på grundlag af nogle faglige overvejelser og forhandlinger med de respektive institutioner. På den anden side gives der fra nogle af institutionsrepræsentanterne udtryk for, at de ikke oplever at have haft mulighed for selv at tage egentlig stilling til hensigtsmæssigheden i at deltage i et sådant projekt på netop det pågældende tidspunkt.

Det er interessant at se, hvorledes vurderingen af betimeligheden af at gå ind i et projekt som Fri for mobberi er forskellig, afhængigt af hvilket perspektiv, det anskues fra. I forhold til forvaltningen og det politiske niveau er der en markant positiv holdning, idet Fri for mobberi i sit indhold og sit normative grundlag passer fint ind i de bestræbelser, man i forvejen i kommunen arbejder ud fra med hensyn til at kvalificere en forebyggende indsats og trivselsorienteret pædagogisk tilgang til arbejdet med børn og unge. Ligeledes passer projektet med sit samtidige fokus på daginstitutioner og indskolingsområde fint ind i forhold til den omstrukturering af forvaltningen, som er foregået tidligere i form af en samling af børne- og ungearbejdet. På den anden side opleves det høje niveau af projektinitiativer i kommuner som en udmattende faktor set fra institutionernes side. De giver her udtryk for en vis 'overophedning' i forhold til involvering i yderligere projekter. Selvom der således fra centralt kommunalt hold gives udtryk for en oplevelse af fælles interesse og en vis grad af afstemt prioritering af projektet, er det ikke en oplevelse, der fuldt ud deles af de konkret involverede institutioner.

Den anden form for implementering omtaler vi som båret af "De lokale ildsjæle". Her er der tale om en kommune, der nærmest står midt i omstruktureringer af den organisatoriske del af forvaltningen af børne- og ungeområdet, hvilket betyder, at der ved projektets oprindelige igangsættelse er en vis uklarhed på forvaltningsniveau med hensyn til, hvem og hvordan projektet skal forankres i den kommunale forvaltning. Hverken på kommunalt politisk eller forvaltningsmæssigt niveau synes der i begyndelsen af projektperioden at være fuldstændig gennemskuelse i, hvem der står med depechen, og ikke mindst hvordan koordineringen de forskellige forvaltningsområder imellem skal organiseres konkret i forhold til dette specifikke projekt. Det tager således i denne kommune lidt tid, før de relevante forvaltningsparter og de konkrete personer reelt føler at være involveret på et gennemskueligt og klart grundlag. Imens har de involverede institutioner imidlertid engageret sig ganske aktivt på et lokalt niveau, og herunder selv taget initiativ til koordinering og udvekslinger mellem børnehaver og skolen. Som i den første kommune sker der her en 'udpegning' af de involverede institutioner, men hvor vi nævnte, at det i den første kommune blev oplevet som en slags øget belastning af deres arbejdssituation, bliver det i denne anden kommune oplevet som en konstruktiv og positiv 'udvælgelse', som man tager på sig. Her oplever man sig i højere grad som heldige at være blevet udvalgt. På den ene side gives der lokalt i de involverede institutioner og skole udtryk for nogle værdifulde og spændende erfaringer med denne form for samarbejde, som ses som en ganske central sidegevinst ved at deltage i pilotprojektet, samtidig med at der især i starten gives udtryk for en vis grad af skuffelse over at opleve en manglende aktiv opbakning fra kommunal side.

Den tredje form for implementering kunne kaldes "Den professionaliserede mekanisme", hvor pilotprojektet som i den førstnævnte kommune falder fint ind i og er i tråd med kommunens etablerede politik på området. Organisatorisk er der udviklet en praksis i kommunen, som også dette projekt underlægges. Der rettes henvendelse til nogle institutioner, som giver udtryk for at have haft

mulighed for selv at sige til eller fra i forhold til deres deltagelse i projektet. Som i den første kommune gives der på forvaltningsniveau udtryk for, at man fra starten havde en ganske klar forståelse af og praksis omkring, hvem der var ansvarlige for hvad, og hvordan de løbende koordineringer, udvekslinger og beslutningsprocesser både inden for forvaltningen og mellem forvaltning og institution skulle varetages. Fra såvel de involverede institutioner som forvaltningspersoner gives der udtryk for, at det i denne kommune har været en positiv erfaring, at man fra det øverste forvaltningsniveau har oplevet et stort engagement, ansvarlighed og initiativ, som har bidraget til en fælles vurdering af, at det var et projekt, der havde prioritet og betydning, og som samtidig havde praktisk opbakning fra kommunalt hold.

Ejerskabets forvandlinger

Med ovenstående korte og selvfølgerlig forgrovede og forenkede karakteristika af tre ganske forskelligartede implementeringsprocesser er det ikke vores hensigt at etablere en værdidom over gode versus uhensigtsmæssige måder at gribe et udviklingsprojekt an. Derimod vil vi blot understrege, at et udviklingsprojekts skæbne ikke alene er afhængigt af den gode ide og de pædagogiske intentioner, men også grundlæggende formes og bestemmes af det beredskab, der på såvel forvaltnings- som institutionsniveau er til stede på netop det tidspunkt, hvor processerne igangsættes. Dette vil givetvis ofte være udslagsgivende for om et projekt overhovedet får et reelt gennemslag eller ej. Interessant i denne sammenhæng er imidlertid, at selvom der tydeligvis har været tale om forskellige kadencer og procedurer i de tre kommuner, knyttet til de specifikke forudsætninger både på forvaltningsniveau og på institutionsniveau, så gives der over en bred kam udtryk for, at Fri for mobberi som pilot-projekt efterhånden har slået igennem på såvel forvaltnings- som institutionsniveau.

Hvis man betragter dette som et spørgsmål om, hvordan ejerskabet til projektet opfattes på tværs af de involverede parter, kommuner og institutioner, så er der en påfaldende ensartet vurdering af dette som et forløb og en forandringsproces. Alle giver således udtryk for, at der i første omgang er tale om et ejerskab knyttet til Red Barnet, men at det efterhånden er blevet forankret såvel i de enkelte kommuner som i de respektive institutioner. Yderligere interessant i denne sammenhæng er det, at stort set samtlige interviewede, uafhængigt af deres position i det samlede kommunale hierarki, giver udtryk for, at der ikke er tale om, at ejerskabet har bevæget sig fra at være placeret ét sted til at være placeret et andet, men snarere at der har været tale om en udbredelse af ejerskab. Det skal forstås på den måde, at det nu ikke *alene* er Red Barnet, der har ejerskab, men tillige er det kommunale politiske niveau, de kommunale forvaltninger og de involverede institutioner. Frem for at tale om *overdragelse af ejerskab* fra en aktør til en anden, fra et niveau til et andet, kan man tale om *udbredelse eller fordoblinger af ejerskabet*, således at alle involverede parter giver udtryk for på nuværende tidspunkt at have ejerskab til pilot-projektet og videreudviklingen af Fri for mobberi. På den måde synes der at være tale om et påfaldende positivt udviklingsforløb, hvor engagement og involvering har fulgt en relativt støt stigende kurve.

Projektets implementering i de enkelte institutioner

Vi omtalte i indledningen til dette afsnit, at det andet perspektiv på implementering og forankring af projektet er den såkaldt "horisontale akse". Denne omhandler, hvordan man på de enkelte institutioner har forvaltet involveringen i projektet. En måde at beskrive dette på vil være at se på, hvordan man inden for de enkelte institutioner opfatter det konkrete ejerskab til projektet. Mens der generelt synes at være enighed i personalegrupperne om oplevelse af, at institutionen som sådan har

medejerskab til projektet, betyder dette ikke, at man inden for den enkelte institution føler at ejerskabet er ”kollektiviseret”. Typisk er det faktisk sådan, at de fleste institutioner giver udtryk for, at det fortsat er de oprindeligt udnævnte/valgte/interesserede tovholdere, der er primus motor i projektets fortsatte eksistens i den pågældende institution. Generelt gives der udtryk for en fælles opbakning til projektet, og dermed til de personer fra personalegruppen, som særligt føler ansvar for projektet. Men det synes kun i en vis udstrækning at være lykkedes at sprede ansvarligheden i en sådan grad, at det er hele personalegruppen/den relevante del af personalegruppen, der føler et tilsvarende medansvar.

Den ene dimension i dette synes - i nogle institutioner - at være knyttet til information og viden om projektet ned i de nødvendige detaljer, hvis man virkelig skal involvere sig på lige fod. Det ene aspekt i denne ”vidensmonopolisering” hos nogle enkelte i hver institution kan givetvis forklares med den måde, f.eks. instruktørkurser er organiseret. Her er det netop kun et par stykker fra institutionen, der har deltaget. I forlængelse af dette synes der tydeligvis at være visse forhindringer eller udfordringer med hensyn til en reel informations- og vidensdeling inden for den enkelte institution - med henblik på at etablere et fælles og virksomt niveau for involvering. Det synes dog på den anden side *ikke alene* at være afhængig af informationsspredning, men nok så meget synes det at være et spørgsmål om, i hvilken udstrækning den enkelte institution eller skole lykkes med at etablere en egentlig kollektiv eller fælles organisering af udveksling, diskussion og planlægning af det fortsatte arbejde med Fri for mobberi. Det synes kun i begrænset udstrækning at være tilfældet i de involverede institutioner.

Organisering af forældreindsatsen

Generelt bliver det yderligere påpeget, at inddragelsen af forældrene og oplevelsen af forældrenes ejerskab til projektet er et svagt punkt i hele implementeringsprocessen. Der viser sig ikke helt klare og systematiske forskelle de tre kommuner imellem, tværtimod er der en påfaldende lighed i de interviewedes formulering af dette som et centralt problem, eller i positiv forstand udfordring, for det videre forløb i projektet. Denne bekymring omkring forældreinvolveringen er både fælles de tre kommuner imellem, og er tilsyneladende også en fælles bekymring på det politiske, forvaltningsmæssige og institutionsspecifikke niveau. Som vi har været inde på tidligere, er der i de enkelte kommuner og i de enkelte institutioner udviklet forskellige erfaringer med konkrete tiltag, men mere overordnede og systematiske tilrettelæggelser af indsatsen i forhold til inddragelse af forældrene synes fortsat at mangle. Det står tilsyneladende mere på dagsordenen, end det er noget der er ført ud i livet.

Forankring af Fri for mobberi i et langsigtet perspektiv

Et andet tema, som synes at være en aktuell udfordring på tværs af de tre kommuner og på tværs af forvaltnings- og institutionsniveau, er afklaringen af, på hvilke måder pilot-projektet og de grundlæggende principper i Fri for mobberi skal forankres på sigt. Der synes i en vis udstrækning at være begyndende overvejelser på det kommunale forvaltnings- og politiske niveau. Generelt gives udtryk for et ønske om, at nogle af de grundlæggende intentioner i Fri for mobberi kan udgøre et frugtbart tilskud til kommunernes fremtidige institutions- og skolepolitik. Tre dimensioner i de aktuelle overvejelser går igen på tværs af kommunerne:

- 1) Man ønsker ikke at tage endelig stilling til det, før pilot-projektet er gennemført, og man har haft mulighed for mere systematisk at samle op på de positive og negative erfaringer med at arbejde med dette på såvel institutions- som forvaltningsniveau.
- 2) Man har generelt en forsigtig tilgang til, i hvilken udstrækning en egentlig central kommunal formulering af indsatsen mod mobning skal skrives ind som en centralt fastlagt ”mobbe-politik”, idet man ideelt ønsker, at eventuelle frugtbare erfaringer fra pilot-projektet snarere skal formuleres som inspirationer til kommunernes øvrige institutioner, end det skal formuleres som bestemte pålæg om at arbejde på bestemte måder og ud fra én bestemt model.
- 3) Man peger på intentionen om at involvere de deltagende institutioner og repræsentanter herfra – som en slags ”ambassadører” - i et eventuelt senere kommunalt initiativ til at sprede ideerne til andre daginstitutioner og skoler i kommunerne.

Tværgående temaer til overvejelse vedrørende betydning af organisering og implementering

Til sidst skal to temaer nævnes og kort behandles ud fra den foreløbige erfaringsopsamling og vurdering af organiseringen og implementeringen af Fri for mobberi.

For det første er det interessant at se, i hvilken udstrækning man på tværs af kommunerne kan se en positiv vurdering af erfaringer med det konkrete og koordinerede samarbejde de tre kommuner imellem. Både på institutionsniveau og ikke mindst på forvaltningsniveau er der flere, der påpeger dette som et særligt konstruktivt element i netop dette projekt. Flere nævner således også det forestående job-swap blandt personaler på tværs af de tre kommuner som et udtryk for en yderst positiv og konstruktiv samarbejdsvilje de involverede kommuner imellem. Men også de løbende samlinger som f.eks. stafetmøder og dagskonference på tværs af kommunerne omtales generelt som en positiv lejlighed til at udveksle og lære af hinanden, få gode ideer og inspiration til egen fortsatte arbejde med projektet. Dette udtrykkes både blandt pædagoger og lærere og blandt forvaltningsrepræsentanterne.

For det andet er det interessant at lægge mærke til, at der ikke mindst på forvaltningsniveau på tværs af kommunerne formuleres en generel begejstring for, at dette projekt med sin inddragelse af såvel daginstitutionsområdet som indskolingen har potentiale for at sætte fokus på betydningen af ”overgange”. Specielt forvaltningsrepræsentanterne tematiserer således betydningen af de processer, overdragelsesforretninger, koordineringer og udvekslinger, der sker mellem daginstitution og skole og ser dem som værende af stor betydning for den konkrete indsats mod mobning. Men det fremhæves også af flere at et fokus på overgange er af stor betydning for en kvalificering af en samlet indsats på børne- og ungeområdet.

Det er imidlertid vores indtryk, at det er forskelligt, men gennemgående *begrænset*, hvor meget og på hvilke måder man i de enkelte institutioner specifikt har forholdt sig til dette tema. Samtidigt er det påfaldende, at denne dimension ikke er systematisk behandlet i Fri for mobberis program og skriftlige materiale.

Afslutning

Intentionen med denne rapport har - i lighed med 1. delrapport - været at give et billede af, hvordan Fri for mobberi konkret implementeres og udvikles i de tre udvalgte kommuner, hvor pilotprojektet gennemføres. Empirien, som danner baggrund for rapporten, er de kvalitative interviews, som blev gennemført ved vores besøg i tre børnehaver og tre skoler i løbet af efteråret og vinteren 2007 samt interviews med repræsentanter fra de tre deltagende kommuner og Red Barnet. I samme periode udfyldte personale og forældre fra de tre skolars indskolingsafsnit nogle spørgeskemaer, hvis data formidles i den supplerende rapport med titlen *3. delrapport - Synspunkter på mobning som hverdagsfænomen i indskolingssammenhæng*.

1. delrapport havde særligt fokus på forståelsen af mobning hos de forskellige involverede parter samt på hvordan der allerede ved projektstart blev arbejdet med dette emne i institutionerne. I 2. delrapport har fokus været på de involverede parters opfattelser og vurderinger af de initiativer projekt Fri for mobberi har afstedkommet. De forskellige gruppers oplevelse af inddragelse og (med-)ejerskab har ligeledes været et særligt opmærksomhedspunkt.

Nærværende rapport peger på en række aktuelle udfordringer i forhold til det fortsatte arbejde med pilotprojektet inden for tre temaer: *Redskaber og materialer*, *Forældreinvolvering* og *Organisering og ejerskab*.

I forhold til *redskaber og materialer* kan vi se, at der ligger en særlig udfordring i at udvikle et mere alderssensitivt materiale i relation til eleverne i indskoling og skolevirkeligheden som sådan. Men også mere generelt ligger der en fortsat udfordrende opgave i, at institutionerne udvikler deres egne konkrete sociale praksisser i forlængelse og som supplerende af det materiale, der er knyttet til kufferten. Der kan endvidere peges på en udfordring for både daginstitutioner og skoler at diskutere og afklare, i hvilken udstrækning og på hvilke måder Fri for mobberi skal indgå i og blive en del af de mere generelle og gennemgribende pædagogiske diskussioner blandt det pædagogiske personale, således at det ikke alene inddrages i form af de enkeltstående sociale praksisser, som kan skemalægges og er fast afgrænsede i tid og rum.

I forhold til *forældreinvolvering* kan det både i forhold til skolerne og daginstitutionerne være en udfordring at kvalificere forældreinddragelsen, så der ikke alene er fokus på *information* til forældrene, men nok så meget fokus på hvordan der kan skabes rammer for og konkrete ideer til måder at inddrage forældrene som aktive medspillere i projektet.

I forhold til *organisering og ejerskab* ligger en fortsat udfordring i at arbejde med, hvordan ejerskabet til og samtlige deltageres engagement i projektet kan udbredes og forankres yderligere. Dette relaterer både til udvekslinger og koordineringer mellem de forskellige parter, der på kommunalt niveau er involveret i projektet, og ikke mindst i forhold til de enkelte deltagende skoler og daginstitutioners aktive inddragelse af samtlige relevante medarbejdere, for på den måde at kollektivisere ikke blot viden om men nok så meget ejerskabet til projektet.

Den sidste delrapport, som afslutter pilotprojektet Fri for mobberi efter udgangen af 2008, vil have fokus på de involveredes opfattelse af projektets indvirkning på hverdagen i institutionerne, dets betydning for ændring af mobbeadfærd og dets etablering af en "anti-mobbe-kultur", dvs. på forankringen af projektet i de enkelte kommuner, skoler og daginstitutioner. Den empiri, som skal danne grundlag for sidste rapport, vil blive indsamlet i løbet af efteråret 2008.

Udover at følgeforskningsprojektet skal følge processerne over tid, er det også intentionen, at det antager en vis grad af aktionsforskning, hvilket blandt andet indebærer, at der opereres med løbende tilbagemeldinger, udvekslinger og dialoger forskningsprojekt og udviklingsprojekt imellem. Forskningsprojektet er dermed ikke tiltænkt som en afsluttende resultatvurderende evaluering, men mere som en type forskning, der har til hensigt løbende at bidrage til kvalificering og præcisering af udviklingsprojektets indhold og form. Vi håber derfor, at de indsigter og problematikker, der rejses i rapporten, kan danne baggrund for nye refleksioner og diskussioner om forståelser og forebyggelse af mobning hos såvel lærere og pædagoger som politikere, forvaltningsfolk og forældre.

Appendiks 1: Metodebeskrivelse for følgeforskningsprojektet

I tilknytning til Red Barnets pilotprojekt Fri for mobberi gennemføres over 2 år et følgeforskningsprojekt under ledelse af Jan Kampmann fra Roskilde Universitetscenter, Center i Barndoms- og Ungdomsforskning. Målet for følgeforskningen er at give ny og brugbar viden om forebyggelse af mobning og mobberelateret adfærd på daginstitutioners- og indskolingsområdet. I dansk sammenhæng er Fri for mobberi den første større samlede indsats imod mobning på dette alderstrin (3-8 år), hvilket skaber en unik mulighed for at indhente forskningsbaseret viden om forebyggelse af mobning i denne aldersgruppe.

Følgeforskningens fokus og formål

Følgeforskningsprojektet er optaget af at afdække viden om, hvad der kan forstås ved fænomenet mobning i aldersgruppen 3-8 år. Desuden vil det blive kortlagt, hvilke implikationer en konkret antimobbeindsats har for den pædagogiske indsats i de involverede institutioner, hvilke organisatoriske forandringer det indebærer, i hvilken udstrækning og på hvilke måder de involverede deltagergrupper opbygger medejerskab til initiativet, og på hvilke måder der etableres sammenhæng mellem indsatsen i børnehaven på den ene side og indskolingen på den anden. Følgeforskningsprojektet handler således overordnet om at følge, dokumentere, analysere og vurdere implementeringen af Red Barnets projekt "Fri for mobberi" i de involverede børnehaver og indskolingsafsnit.

Overordnet er følgeforskningen koncentreret omkring:

- At opnå større forskningsbaseret indsigt i fænomenet mobning, specielt i relation til aldersgruppen 3-8 årige, herunder de forskellige involverede parter forståelse og oplevelse af mobning.
- At dokumentere og vurdere implementering af udviklingsprojektet "Fri for mobberi" med særligt fokus på udfordringer og konsekvenser for de professionelle oplevede af kompetencekrav og organisationsudvikling.
- At beskrive og vurdere betydningen af de forskellige "interessent-grupper" (Red Barnet, kommunale forvaltninger, professionelle i daginstitutioner og indskolinger, forældre og børn) oplevede af medejerskab.
- At bidrage med kvalificerende sparring til de involverede institutioner og med analyser og viden, der kan have almen interesse for det pædagogiske felt.

Følgeforskningen inddrager alle de involverede interessentgrupper – dvs. børn i børnehaverne og indskolingen, forældre, lærere og pædagoger, børnehave- og skoleledere, politikere og forvaltningsfolk samt Red Barnet. Hensigten er at få indsigt i samt få eksponeret de forskelliges interesser, perspektiver og tolkninger, som findes i forbindelse med Fri for mobberi. Med disse interessentanalyser er det forskningens opgave at synliggøre, hvordan de forskellige parter opfatter og vurderer det hidtidige forløb på såvel enslydende som divergerende måder, blandt andet set som udfordringer for det fortsatte udviklingsforløb.

Følgeforskningsprojektet er – som nævnt – tænkt som en kvalificerende medspiller for Fri for mobberi. Det er derfor relevant at inddrage de forskellige interessenter i en løbende tilpasning af forskningsprojektets fokusområder og indsatser, således at forskningen modsvarer de udfordringer, der opstår undervejs i projektperioden. Følgeforskningsprojektet er i den henseende inspireret af aktionsforskningstraditionen.

Aktionsforskning

“AR [action research/aktionsforskning] is social research carried out by a team encompassing a professional action researcher and members of an organization or community seeking to improve their situation. AR promotes broad participation in the research process and supports action leading to a more just or satisfying situation for the stakeholders” (Greenwood & Levin 1998:4)

Som det ses af ovenstående, drejer aktionsforskning sig om, at den professionelle forsker i samarbejde med de involverede parter i felten definerer det/de problem(er) som undersøges, genererer viden herom, lærer, udfører sociale forskningsteknikker, handler og tolker på de handlingsresultater, som er fremkommet. Aktionsforskningen bygger på den overbevisning at, alle mennesker hele tiden indsamler, organiserer og bruger kompleks viden i hverdagslivet. Dette er afgørende for fremgangsmåden i et aktionsforskningsprojekt, idet det netop ikke blot er den udefrakommende forsker men alle de involverede parter, som definerer det givne problem, der skal udforskes med henblik på at finde løsninger og skabe forandring. Fordi det er en forskningspraksis med social forandring for øje, er det samtidig en kritik af konventionel akademisk praksis, som søger at studere sociale problemer uden at løse dem. (Greenwood & Levin 1998)

En ideologisk tanke bag – og et formål med – aktionsforskningen er, at man aktivt og direkte medvirker til at skabe social forandring og *samtidigt* skaber viden (Ibid:3). Aktionsforskningen søger altså at demokratisere forskningsprocessen i kraft af en inklusion af de lokalt involverede. Inden for de senere år er det ligeledes blevet mere udbredt at omtale aktionsforskning som interaktionistisk forskning, hvorved der lægges vægt på alle deltageres inddragelse i forskningsprocessen igennem fortløbende interaktioner mellem de involverede parter (Larsson 2006). Foruden de tre hovedelementer forskning, handling og deltagelse nævner Nielsen, Nielsen og Olsén (1996), at aktionsforskning til enhver tid involverer en læringsproces for deltagerne.

I vores sammenhæng har det således været væsentligt at forsøge at bidrage til, at der i pilotprojektet ikke alene var tale om implementering af en på forhånd defineret pædagogisk model, men at de involverede parter – og ikke mindst de konkret deltagende institutioner – i videst muligt omfang gjorde projektet til deres eget, i form af at udvikle egne tilgange til og måder at arbejde konkret med projektet. Det har derfor været et væsentligt fokus i vores empiriproduktion at undersøge, i hvilken udstrækning og på hvilke måder de enkelte institutioner så at sige etablerede deres eget projekt inden for den overordnede projektramme. Det har i forlængelse af dette været et andet fokus at undersøge i hvilken udstrækning og på hvilke måder, oplevelse af ejerskab til projektet har forplantet og spredt sig. Her har det været vigtigt ikke blot at se på, hvordan ejerskabet har bevæget sig fra Red Barnet over kommunerne til de enkelte institutioner, men også i hvilken udstrækning og på hvilke måder ejerskabet opleves i de enkelte institutioner blandt de involverede parter – ledere, souschefer, uddannede pædagoger, medhjælpere, lærere, forældre, børn. Forskningsprojektet er gennemgående særligt opmærksom på at fremdrage og undersøge børnenes egen tilgang til fænomenet mobning, deres forståelse af det og deres eventuelle egne tilgange til at forstå, hvad der kan eller bør gøres ved det. Det er derfor en rød tråd igennem konstruktionen af det empiriske materiale at tillægge børn en central rolle som informanter. I den sammenhæng har der bevidst været afprøvet ganske mange og forskelligartede kvalitative tilgange til at eksponere børns egne opfattelser og forståelser af mobning. En senere delrapport i følgeforskningsprojektet vil sætte et særligt fokus på at behandle dette materiale og denne tilgang.

Det har yderligere været et væsentligt element i måden, følgeforskningsprojektet er bygget op, at der har været lejlighed til kontinuerlige tilbagemeldinger til de enkelte involverede institutioner og parter. Især udvekslinger med personalegrupperne i institutionerne har været vigtig i relation til forsøget på at gøre følgeforskningsprojektet til et element, som institutionerne selv kan opleve som værdifuldt og bidragende i forhold til deres fortsatte projekt-proces. Denne vægtning af fortløbende udvekslinger mellem de deltagende parter og forskningsgruppen har til formål at styrke den generelle oplevelse af fælles ejerskab til projektet og en demokratisering af dialogen omkring intentioner og vurderinger af pilotprojektets forløb. Derudover indebærer det også, at vi som forskningsgruppe drager en bevidst konsekvens af at være en del af det felt, vi undersøger. Vi kan ikke unddrage os involvering og en aktiv medskabende rolle i forhold til pilot-projektets forløb. I stedet for at forsøge at undgå det eller nøjes med reflektere over på hvilke måder, vi imod egentlige hensigter bliver en del af projektet, tager vi positivt udgangspunkt i, at der er en vis udveksling mellem praksis og vidensproduktion, mellem udgangssituation og intenderede og ikke-intenderede forandringsprocesser, etc. Ikke på en sådan måde, at vi som forskergruppe har en på forhånd defineret opfattelse af hverken, hvad mobning er, dets årsager og konsekvenser, eller hvilke pædagogiske interventioner, der burde etableres i bestræbelsen på at forebygge og modarbejde mobning som hverdagsfænomen i de involverede daginstitutioner og skoler. Snarere forsøger vi at indgå aktivt som medspillere med indspil, der netop kan produceres fra den særlige position, vi indtager i projektet. Vores særlige position består ikke i en påstået neutral beskuelse af, hvad der foregår, men i en særligt privilegeret position, hvor vi har mulighed for at skabe en viden på tværs af de forskellige aktør- og interessentgrupper. Vores vidensbidrag er med dette heller ikke mere sandt end de enkelte aktørers/aktørgrupperes forståelser, men snarere anderledes, idet vi kan producere viden og forståelsesformer, som baseres på og etablerer andre perspektiver og vinkler, end de enkelte aktørgrupper hver især har mulighed for. Et væsentligt element i vurderingen af disse vidensindspil er, hvorvidt der i følgeforskningsprojektet skabes viden, der kan bidrage til at de involverede parter i pilotprojektet kan se, forstå og måske endda handle på andre måder, end hvad der havde været tilfældet, hvis følgeforskningsprojektet ikke var etableret.

Mosaik tilgang

Metodisk indtager følgeforskningsprojektet en mosaik tilgang, forstået på den måde at projektets forudsætninger, udvikling og løbende forankring søges belyst, forstået og analyseret ved hjælp af en række forskellige tilgange og ikke mindst anvendelse af forskellige metodiske greb (se hertil Clark 2005). Det drejer sig særligt om de kvalitative interviews, men også dokumenter såsom virksomhedsplaner, læreplaner, nyhedsbreve etc., uformelle observationer, videofilmede selvobservationer i institutionerne samt spørgeskemaundersøgelser. Der arbejdes således bevidst med en flertydighed i metodetilgangen – en slags udvidet triangulering. Med denne brede metodiske tilgang indhentes empiri således på flere dimensioner.

Følgeforskningen gennemføres som tre nedslag, der hver især danner baggrund for en række rapporter samt tilbagemeldinger til de involverede parter i projektet. Med de tre nedslag bliver det muligt at følge en udviklingsproces i kraft af de tilbagevendende besøg. Når der netop er valgt tre, hænger det sammen med den tid som er afsat til pilotprojektet og til følgeforskningen. Nærværende metodiske appendiks knytter sig til den 2. delrapport, som er baseret på empiri indsamlet i andet nedslag. Efter således, i det foregående, at have redegjort for projektets overordnede mål, intentioner og metodiske design, vil vi her rette fokus mod de metodiske overvejelser, som ligger bag netop den anden delrapport.

Det empiriske materiale

Den primære datakilde, som ligger til grund for nærværende rapport, er semi-strukturerede interviews. Interviews giver mulighed for at spørge grundigt ind til informanternes oplevelser, tanker og forståelser. I semi-strukturerede interviews er en stor del af de temaer, interviewet kommer omkring, fastlagt på forhånd via en interviewguide, men man bevarer en åbenhed over for temaer, som informanterne måtte bringe op i løbet af interviewet (Kvale 1997; Bernhard 1995:209-210).

I andet nedslag af følgeforskningsprojektet er 167 implicerede i Fri for mobberi blevet interviewet, heraf 12 personaler fra tre forskellige skoler, 15 personaler fra tre forskellige børnehaver, 9 forældre til børn i 0.kl., 9 forældre til børn i 2.kl., 6 repræsentanter fra Red Barnet, 3 repræsentanter fra hver af de tre deltagende kommuner (både det forvaltningsmæssige og det politiske niveau er repræsenteret) samt 38 børnehalebørn, 36 børn i 0.kl. og 33 børn i 2.kl. Børneinterviewene indgår, som nævnt, kun i meget begrænset omfang i 2. delrapport, idet en selvstændig afrapportering baseret på dette materiale vil blive udfærdiget på et senere tidspunkt i projektet.

Interviewpersonerne fra skoler og børnehaver er udvalgt således, at de repræsenterer dels forskellige personalegrupper, dels forskellige afdelinger af institutionen (klasser/børnehavestuer). Formålet hermed er at få et bredt indblik i, hvordan der arbejdes med projektet i institutionerne, og hvordan indsatsen opleves og vurderes fra forskellige synsvinkler. Forældrene blev rekrutteret til interviews gennem et informationsbrev uddelt i skolerne. Forældrene blev her bedt om at aflevere navn og telefonnummer til klasselæreren, hvis de ville deltage i et interview. Mange forældre meldte sig, og vi måtte derfor foretage en tilfældig udvælgelse. Da langt flere kvinder end mænd meldte sig som interviewpersoner, er kvinder en smule overrepræsenterede i interviewmaterialet. Desuden må de interviewede forældre antages at være mere engagerede i deres barns skoleliv end gennemsnittet. Egentlig repræsentativitet har dog ikke været en intention, idet forældreinterviewene primært har haft til hensigt at være eksempler på uddybninger og udfoldelser af temaer, der blandt andet er rejst via datamateriale fra et spørgeskema udsendt til samtlige forældre til børn i 0. og 2. klasse på de deltagende skoler.

Interviewene med personaler fra skole og børnehave samt med repræsentanterne fra Red Barnet og kommunerne blev gennemført på interviewpersonernes arbejdspladser for at gøre det nemt at deltage. Interviewene med forældre blev gennemført på skolerne, typisk i forbindelse med at forældrene hentede eller bragte deres barn. To forældre blev interviewet i deres hjem, da det passede dem bedre. Interviewene blev så vidt muligt gennemført uden udenforståendes påhør for at sikre informanterne mulighed for at tale frit.

Ift. børnene anvendte vi tre forskellige interviewformer, idet det, som nævnt, er en selvstændig intention i følgeforskningsprojektet at afprøve og skabe erfaringer med at interviewe børn om emner som mobning og drilleri. Dels anvendte vi foto-eliciterede interviews (se f.eks. Rasmussen 2008), hvor børnene blev interviewet ud fra en række fotos, de selv havde taget af steder, hvor de havde oplevet/været vidne til drilleri. På lignende vis gennemførte vi også en række tegneinterviews, hvor børnene blev interviewet med udgangspunkt i egne tegninger (se f.eks. Nissen 1988). Slutteligt afprøvede vi også en interviewform, hvor vi fulgtes med børnene rundt i og omkring deres institution, mens børnene fortalte om specifikke steder og oplevelser med drilleri. Med børneinterviewene var det vores intention at indfange børnenes egne forståelser af og perspektiver på drilleri og mobning. Denne del af følgeforskningsprojektet skriver sig således ind i

den forskningstradition, som arbejder med at etablere et såkaldt 'børneperspektiv' (Kampmann 1998).

Alle interviews blev – med informanternes godkendelse – optaget og efterfølgende transskriberet.

I forbindelse med interviews af børn og personale har forskergruppen været til stede i institutionerne i to til tre dage hvert sted. Vi har ikke under besøgene foretaget systematiske observationer, men har dog søgt at få en fornemmelse af hverdagen, organiseringen og kulturen i de forskellige institutioner. Denne viden er blevet brugt som baggrund for kvalificeringen af interviews med personalet og børnene, men udgør ikke et selvstændigt analysemateriale.

Analyse

Den analytiske bearbejdning af den indsamlede empiri indledte vi ved at læse på kryds og tværs med henblik på at skabe et overblik over det store interviewmateriale, og identificere mønstre (Ehn & Löfgren 1982: 95-122). I bearbejdningen af empirien systematiserede vi desuden materialet i over- og underkategorier ved hjælp af domæneanalyser og taksonomisk analyse (Spradley 1980: 85-99, 112-121). Den efterfølgende sammenskrivning har været opsummerende med vægt på at præsentere både de store linjer og de små detaljer, samt fællestræk og forskelle.

Hele forskergruppen har været involveret i analyseprocessen, såvel som skriveprocessen, og vi har løbende diskuteret vores analyser og tekster. Analyserne er i en vis udstrækning også blevet til gennem løbende udvekslinger med Red Barnet samt feedback fra de involverede institutioner.

Litteratur

Bernhard, H. R.: *Unstructured and Semistructured Interviewing. I: Research Methods in Anthropology. Qualitative and Quantitative Approaches*. London: Sage, 1995.

Clark, A.: *The Mosaic Approach*. I: Clark, Kjörholt & Moss (eds): *Beyond Listening: Children's perspectives on early childhood services*. Bristol: Polity Press, 2005.

Ehn, Billy & Löfgren, Orvar: *Kulturanalys – Et etnologisk perspektiv*. Malmø: Gleerups Förlag, 1982.

Greenwood, Davydd J. & Levin, Morten: *Introduction to Action Research, Social Research for Social Change*. London: Sage, 1998.

Kampmann, Jan: *Børneperspektiv og børn som informanter*. København: Børnerådet, Arbejdsnotat nr. 1, 1998.

Kvale, Steiner: *En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. København: Hans Reitzels Forlag, 1997.

Larsson, Ann-Christine: *Interactive research*. I: Aagaard Nielsen, K. & Svensson, L. (eds): *Action Research and Interactive Research: Beyond practice and theory*. Maastricht: Shaker Publishing, 2006.

Nielsen, B.S.; Nielsen, K.Aa. & Olsén, P.: *Industry and Happiness*. I: Olesen, H.S. & Rasmussen, P. (eds): *Theoretical Issues in Adult Education*. Roskilde: Roskilde University Press, 1996.

Nissen, Morten: *Tegninger som udgangspunkt for interview med børn*. I: Jensen, M. Kjær: *Interview med børn*. København: Socialforskningsinstituttet, 1988.

Rasmussen, Kim: *Fotografi och barndomssociologi*. I: Aspers, P.; Fuehrer, P. & Sverrisson, Á.: *Bild och samhälle – Visuellt analys som vetenskaplig metod*. Lund: Studentlitteratur, 2008.

Spradley, James P: *Participant observation*. Orlando: Hartcourt Brace College Publishers, 1980.